

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND

GUNNAR LANDTMAN

Hustomtens förväntskap och härstamning

Artikel ursprungligen publicerad i
Folkloristiska och etnografiska studier 3
SSLS 165, 1922, s. 1–48

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2015
ISBN 978-951-583-295-5

Hustomtens förvantskap och härstamning.

Av
Gunnar Landtman.

Tomtens varierande gestaltning, sinnesart och uppehållsställen.

De intagande drag, som i den allmänna åskådningen känneteckna tomten, ha gjort dess gestalt till en av de populäraste i vår folkmytologi. Det är emellertid uppenbart, att sådan tomten över huvud ingår i gängse tradition, har dess art i avsevärd grad påverkats av den litterära diktning, vars ämne den blivit. De fria bearbetningarna av tomtmotivet ha låtit denna varelse från fordom framstå i tämligen ensidig förenkling, en idealiserad skepelse, och härvid ha de egenskaper över huvud fått göra sig gällande, vilka varit de tacknämligaste för den skildrande fantasien. Den egentliga folktrons tomte är emellertid ett mycket mer växlande och svårbestämbar väsen än så, vilket man snart finner, då man inlåter sig på de mångskiftande framställningarna av densamma. En undersökning av hithörande spörsmål erbjuder intresse, emedan den variation och obestämdhet som utmärker folkets föreställningar om tomten kan, enligt min uppfattning, anses karaktäristisk för outvecklad åskådning om övernaturliga väsen över huvud, och emedan tomtens utvecklingshistoria berör vissa av den religionsmytologiska forskningens mest omtvistade problem.

Vem och vad är tomten?

Den växlande karaktären hos detta väsen i dess faktiska förekomst ådagalägges bl. a. redan av de sinsemellan myc-

ket avvikande uppgifterna rörande dess yttre gestaltning. För att belysa, huru föga likformig den bild är som tomten företräder torde det vara nog att som exempel hänvisa till det mig närmast till hands befintliga, omfattande material, som representeras av folkföreställningarna hos den svenska allmogen i Finland.

Hustomten, heter det i en uppteckning från Mörskom, är till sitt väsen en ande, men den kan antaga människoskepnad, och då uppenbarar den sig för folket (*Hembygden* 1916). Det är då tomten vänder sin mössa avig, som han blir synlig (M. ÖB: *Morgonbl.* 1872 n:r 234; m. fl.¹) Den människo-liknande tomten beskrives oftast som en grå eller gråklädd gubbe med långt skägg och bärande en röd, stundom vit, stickad mössa med tofs ('pjukuluva', m. fl. benämningar) eller också en spetsig och hög hatt med små brätten, varvid, såsom alltid, de närmare bestämningarna variera. Någon gång meddelas, att varje gårdsrå har sin skilda klädedräkt, »som vanligen är svart eller vit» (M. ÖB: *Morgonbl.* 1872 n:r 234). Jämväl som en gammal gumma kan tomten uppenbara sig. I enstaka fall visar den sig som en ung flicka samt »en och annan gång som en krigsman i sin kraftfullaste ålder» (ÖB: Ranckens saml.). Tomtens klädedräkt varierar i hög grad, och stundom uppträder den naken (NY: 141; *Nyland* IV). Då en bonde i Purmo en morgon gick för att elda sin ria, satt gårdsgubbens fru naken på ripassen. »Generad var hon, icke en smula utan satt kvar och kammade allt som kunde kmmas» (PU: 199). I vanligaste fall är tomten helt liten till växten (»som ett 4-års barn», »alnshög», etc.), men den betecknas även stundom som storväxt (ÖB: Ranckens saml.), i

¹ Landskaps- och sockenbeteckningarna äro desamma som de i *Finlands svenska folkdiktning* använda. Där en siffra anföres omedelbart efter kolon, betecknar den motsvarande nummer i Svenska litteratursällskapetets folkloristiska arkiv. Notiserna från Svenskfinland äro samtliga tillgängliga även i Landtman, *Övernaturliga väsen (Finlands svenska folkdiktning, VII, Folktro och trolldom 1)*.

vilket avseende den erinrar t. ex. om skogs- och bergsråna, vilka (hos olika folk) stundom äro höga som träd. På laven i en bastu i Vörå sågs en gång ett 'basturåd' sitta som var så stort, att huvudet räckte till taket och fötterna till ugnen (VÖ: 28). Några gårdsråd äro stora, andra små (M. ÖB: *Morgonbl.* 1872 n:r 234). (I vissa trakter av Ångermanland tänker man sig tomten »som en stor man med grymt utseende»; Heurgren, *Djurskrock* s. 106). Tomtens händer anföras stundom vara »så stora som mina två» (LF: 220). Det förekommer (även hos andra folk, t. ex. ryssarna) att tomten i enskilda fall tillägges det hos mytiska varelser över huvud icke ovanliga draget att ha endast ett öga och det mitt i pannan, stundom så stort som ett tefat (RE: 215). »Enögd som tomten», säger ett gängse ordstäv. Rådaren, som på ett ställe matade hästen i stallet, var lång och mörklätt och hade stora tallriksögon (MS: *Hembygden* 1912). I en del fall har tomten visat sig i människoskepnad men utan huvud (KB: 10). I en gård huserade tomten svårt, och då folket slutligen flyttade bort, såg man tomten stå huvudlös på medarna. Då, enligt samma meddelande, tomten en gång gjorde sitt inträde i en gård, såg man honom komma in i stugan utan huvud och med långstövlar och svart, lång rock på sig (TJ: *Hembygden* 1911). Enligt en uppgift från S. Vallgrund är tomten utrustad med en hästfot (RE: *Förhandl. o. uppsatser* 26).

Stundom uppträder tomten i djurskepnad. Hörnas gårds tomte, som mycket lätt blev förargad och som, då den var vid dåligt lynne, plågade föra starkt oljud, mötte en gång husbonden i stallporten och hade då gestalten av en stor, svart bagge (NÄ: *Bygdeminnen* II). På Pella gård i Hitis såg husbonden en gång tomten i rian. Den såg ut som en säl, och ögonen voro stora som glasbollar. Den var så fet, att då den rörde sig, bildades stora veck på halsen (HI: 102). I en boningsstuga, där gårdstomten hade sin bostad, visade han sig än som en röd- och vitbrokig kalv, än som en getabock och än åter som en gumse (NV: 220). Även skepnaden av livlösa ting kan tomten ikläda sig. I Sjundeaå Malm-

gård såg pigan vid jul en stor stock under bastudörren, och det var tomten (ES: 203). Espkilsgumman såg en gång rået som ett nystan rulla in genom fähusdörren och ut genom gluggen (KU: 69). Rätt allmänt förekommer det, att man över huvud icke ser tomtarna utan att dessa endast giva sig tillkänna genom buller, vinande ljud etc.

H. Celanders ger exempel på tomtarnas växlande yttre gestaltning enligt folkföreställningarna i Sverige (*Uppsala univ:s årsbok* 1910, ss. 31 ff). Från tjeremisserna omtalas en rätt sammansatt åskådning rörande hemmets och bostadens olika väsen över huvud. Enligt U. Holmberg betraktar tjeremissen kåtan, hans gamla bostadsbyggnad, liksom även det senare uppkomna *pört* (pörte) alldeles som en levande varelse, vilken han tilltalar och som han anser förstå människornas behov. Då han bosätter sig i en ny byggnad, ber han denna om lycka. Det är emellertid ej alltid lätt att avgöra, när dyrkan ägnas själva stugan, när den däri bosatta människoliknande rådanden. Byggnaderna ha dessutom *ört* (själ) vilken, liksom även människornas själ, kan avlägsna sig från sitt uppehållsställe. Ört har enligt befolkningen icke någon särskild uppenbarelsform. Den är ej något särskilt väsen, utan utgör endast stugans 'välfärd', 'glädje' eller 'välbefinnande'. På vissa trakter har ört sammansmält med den i stugan inneboende människoliknande rådanden (*Tsherem. usk.* ss. 55, 58). Ingererna ha för vana att morgon och kväll hälsa byggnadens ande liksom en person. Likaså vänder man sig till den, innan man på kvällen lägger sig. Man får ej taga bostad i ett nytt hus ens för en enda natt utan att begära lov av rådanden, som ger sitt bifall genom ett knakande i huset (Holmberg, *Jumalauskon alkup.* s. 82). Också i Svenskfinland hälsar man vid inträde i ett boningshus eller en bastu liksom ock vid utgående därifrån, även om ingen befinner sig där inne, och ganska allmänt synes vara, att man härvid icke riktar sig till något bestämt väsen. I enstaka fall heter det, att man vid inträde i ett tomt hus bör hälsa »god dag» annars blir själva huset stött, och maran kommer framdeles att rida en, även

om man ligger i ett annat hus (PÄ: 217). När en kviga har kalvat, bör underrättelse härom ropas uppåt spisen eller in i bastun eller spannmålsboden (Finlands sv. *folkdiktn.* VII, 1, s. 758). I andra fall säges, att dessa hälsningar och utrop (även i rian) ägnas tomten (*ib.* ss. 413 f.).

Mycken variation uppvisar tomten jämväl med avseende på sin sinnesart och sitt förhållande till människorna i gården. Över huvud betraktas tomten som gårdens och människornas vänliga väktare, särskilt om han behandlas väl, Han utövar välvillig omsorg om gården och dess invånare, ger människorna anvisningar, då fara är på färde, medverkar vid olika arbeten, släpar förnödenheter till gården från andra ställen o. s. v. Emellertid äro tomtarna även mycket granntyckta i sitt ordningskrav; de fordra iakttagande av god sed, och man kan råka illa ut, om man på något sätt förtörnar dem. Det finnes tomtar, som bedriva allehanda ofog i sina gårdar. De av »Poltergeist»-typen uppträda störande och bullersamt, kasta föremål på människorna, låta ej personer sova under natten i ro och ofreda kreaturen. I en del gårdar rasa och bullra tomtarna på det våldsammaste, kasta ut personer (särskilt ur rian) eller slå dem sanslösa. De kunna även direkt åsamka ofärd, föranleda sjukdom, byta bort barn, vara farliga för barnföderskor före kyrktagningen och komma korna att sina. Därför måste man under vissa omständigheter tillgripa skyddsåtgärder mot elaka tomtar.

En viss obestämdhet råder även med avseende på föreställningarna om tomtarnas uppehållsställen. De förekomma allmänt i boningshus och antagas med förkärlek ha sin vistelse bakom spisen, under golvet eller på vinden, över huvud på något mörkt, undanskymt ställe. Därjämte är det emellertid mycket vanligt, att tomtarna bebo en del uthus, företrädesvis bastun, rian, stallet, fähuset, spannmålsboden eller kvarnen, särskilt om dessa byggnader äro gamla. I en del fall anses det vara en och samma »gårdsgubbe» som »färdas» i de olika byggnaderna, men i andra fall gör man åtskillnad mellan

olika slag av tomtar enligt de olika byggnaderna där de ha sitt tillhåll och efter vilka de uppkallas, 'bastutomten', 'ritomten' o. s. v. Stundom tilläggas dessa speciella varelser vissa avvikande kännetecken i förhållande till varandra, och i en och samma gård kan sålunda finnas ett helt antal tomtar av olika slag. Till de goda andeväsendena, säges det t. ex. i ett meddelande från Nagu, räknar man först och främst alla tomtar, »ritontn, bastutontn, urnstontn eller urnsnocken och tont» (med den sistnämnda menas gårdstomten). Hustomten och 'urnsnockin' (vars boplats är ugnen) förväxlas ofta med varandra och kallas med ett gemensamt namn 'råde' (den som råder eller rår om). Tomtens uppehållsställe är stundom platsen ovanför ugnen, »ehuru det ofta är en särskild varelse, urnsnocken, som residerar där» (NA: 33).

Icke sällan ha fartyg sin egen tomte eller 'råd', och det samma är fallet med kyrkor.

Särskilt bland ryssarna uppträder en hel räckta mer eller mindre olikartade tomtar, vilka äro kända under olika namn med hänsyftning på deras olika uppehållsställen. I litteraturen behandlas vanligen dessa varelser särskilt för sig: *domovoi* (домовой) är den egentliga hustomten som uppehåller sig i boningshuset ('dom'), *dvorovoi* (дворовой) uppehåller sig på gården ('dvor') i det fria (dessa två betraktas dock knappast som skilda andar), *bajennik* eller *bannik* (баенникъ, баникъ) är badstutomten (av 'banja', badstuga), *ovinnik* (овынникъ) ritomten (av 'ovin', ria) samt *hljevnik* (хлѣвникъ) fähustomten (av 'hljev', fåhus); av dessa finnas talrika varianter (S. V. Maximoff, *Нечистая, Невъдомая и Крестная Сила*). Dessutom förekomma bland de enskilda ryska stammarna egna hithörande varelser med motsvarande benämningar, t. ex. bland vitryssarna *hatnik* (хатникъ), *dimovij* (димовой), *jevnik* (евникъ), *laznik* (лаэникъ) m. fl. (A. E. Bogdanovitj, *Пережитки Древняго Мироззерцанія Бѣлоруссовъ*).

Uppkomsten av de olika gestaltningarna av hus- eller gårdstomten hos ryssarna diskuteras av D. N. Uschakoff, som läm-

nar det oavgjort, huruvida i gården ursprungligen bodde flere olika andar med skilda uppehållsställen (stugan, ladugården, o. s. v.), vilka sedermera visat tendensen att sammansmälta till en och samma »tomte», eller om de olika yttringarna av en och samma varelses verksamhet i gården småningom i den folkliga fantasien erhållit skilda företrädare. (*Материалы по Народнымъ Вѣрованіямъ Бѣлоруссовъ; Этнографическое Обзорѣніе*, 1896, n:r 2—3, s. 149). Med stöd jämväl av det material, som representeras av de hithörande, likartade föreställningarna i nordn, synes det senare antagandet emellertid kunna omfattas med tämligen avgjord sannolikhet. Härför talar bl. a. den väsentliga överensstämmelse, som överallt råder mellan den egentliga hustomten och de övriga gårdstomtarna; ingenstädes är avvikelser så stor, att den skulle tyda på olika ursprung. Medan alldeles enkla bosättningar med en enda eller ett par byggnader har endast en tomte, som vårdar stället i dess helhet, framstår naturligen en fördelning av uppgifterna mellan olika varelser först i och med gårdens förstoring och utbyggande. Utvecklingen av tron på dessa övernaturliga varelser har gått från det gemensamma och obestämda mot differentiering och individualisering.

Tomtar förekomma även ute i den fria naturen. »Tomtar finns det överallt, men särskilt i varje gård; även människan har sin tomte» (PÄ: 217). Tomtar uppträda även på platser långt avlägsna från bebodda ställen; dessa äro vanligen belägna vid vägar och stigar samt benämnas tomtställen (PA: 20). Ett tomtställe befinner sig öster om Lampis träsk vid det s. k. Virvelängsberget, där en tomtgubbe har sitt tillhåll (PA: 20). På Brolingsbacken i Svenskby sågos förr gubbar och gummor och små tomter röra sig (ST: 228). Varje holme hade förut sin egen tomte; på Öjen bl. a. finnes en tomtgubbe (IÖ: 226). Kasberget i Pojo har varit ett tillhåll för tomter och jättar (V. NY: 72). På Porkala-Träskö hade enligt gamla sjömän tomter och sjöjungfrur ett hemvist (SN: 282). Tomter finnas allestädes, förutom i byggnader även i brunnar, källor m. m.;

i brunnen härskar en liten, gråklädd gubbe som hör till tomtarna (PL: *Fornminnesfören. tidskr.* II).

Tomten och vårdträdet.

Mycket intresse förtjäna åskådningarna om vårdträdet (bo- eller bosträdet, tomteträdet) såsom symbol för gårdens och släktens välfärd, och i en del fall sammanställs gårdstomten med detta träd. Hyltén-Cavallius meddelar, att gårdens vättar och skyddsväsen bo i vård- eller bosträdet, vilket ock av folket betraktas med vördnad (I ss. 142 f.). Mannhardt håller före, att tomtgubbarna i en del fall utgöra ett slags mångfaldigade avlägg av den 'vård', som råder i bosträdet. Denne bor än i själva trädet, än under trädets rötter. I Bohuslän bo tomtgubbarna i trädet invid gården. Liknande uppgifter anförs från Norge. överensstämmelse råder mellan tomtarna samt dvärgar, underjordiska och älvor, vilka även de stundom bo under träd, i hithörande fall dock i skogen eller på fälten. Husanden i bosträdet framstår för oss som en träd-ande, en personifikation av trädet självt (*Wald- u. Feldkulte* I ss. 60, 64). E. H. Meyer gör gällande, att tomten även har bostad under ett nära gården beläget lövträd, bo- eller vårdträdet, varunder bondhustrun gärna mjölkar sin ko för att få rikligt med mjölk och smör. Över trädets rötter gjutes under böner mjölk och öl för att avvända olycka från människor och kreatur. Med orden »O, du Guds vättel!» satte man ett krus öl vid stammen av husets 'wichterbaum' (*Mythol. d. Germanen* s. 215). Frukträdet i Norge är tunträdet, hemmets och släktens goda vättel. I Danmark och sydligare land betraktar man det levande, blomstrande, fruktbärande trädet som medlem av familjen, vilket liksom husdjuren vid hälg kräver och får del i välfägnaden (Feilberg, *Jul* II s. 22). En animistisk uppfattning av träd uttryckes i skogsarbetares bön om tillgift av de träd som de vilja fälla (Sartori, *Sitte und Brauch* II s. 165). Även hos oss möter föreställningen om den risk, som

fällande av träd medför på grund av att lövjerskor o. a. varelser kunna förtörnas (*Finlands sv. folkdiktn.* VII, 1, ss. 624 f., 643).

Tomten har i en del fall antagits vara en träd-ande, som med virket ingår i byggnaden vid dess timrande (jfr Feilberg, *Nissens historie* ss. 33 f.).

Ett uttryck av tomtens gemenskap med träd-anden, eller i varje fall med väsen i skogen, lämnas av det från finnarna omtalade bruket att man blir av med en ond rådande i en skogskoja, om man därifrån bär något föremål till roten av ett lummigt träd, in i vilken man gjuter silver; då flyttar rådanden in i trädrotten (Krohn, *Suom. run. usk.* s. 89). Man synes härvid föra den besvärliga rådanden tillbaka till den omgivning, dit den hör.

Tomtens sammanblandning med andra varelser.

Redan inom sin egen grupp uppvisar tomten sålunda en anmärkningsvärd sammanställning av olikartade drag och typer. Men dessutom är den i hög grad sammanblandad med andra, besläktade väsen. Detta är i Svenskfinland särskilt fallet med 'underbyggarna' eller 'de underjordiska', från vilka man ofta knappast kan skilja tomtarna. I likhet med tomtarna förekomma underbyggarna ute i naturen, men rätt ofta även inne i jorden i närheten av byggnaderna, såsom under gårdsplanen, ja under själva boningshuset. Till en viss grad synes underbyggarnas åtskillnad från tomtarna framstå endast däri, att deras uppehållsort *u n d e r* marken eller byggnaderna betonas, medan tomtarna företrädesvis synas bebo själva huset. Över huvud äro alla meddelanden om underbyggarna mycket vagare än de om tomtarna, och särskilt påfallande är att man nästan helt och hållet saknar bestämdare uppgifter om de förras yttre gestaltning. 'Underbyggare' är det sammanfattande namnet på underjordiska varelser, vilka man över huvud måste frukta, men om vilka noggrannare föreställningar icke bildat sig. I allmänhet anses

underbyggarna mer illvilliga och farliga än tomtarna, och särskilt söka de röva eller byta bort små barn (vilket emellertid även tomtarna kunna göra). Alldeles i likhet med vad förhållandet är med tomtarna föreligger uppgiften att man av julbrygden offerar åt underbyggarna genom att hålla litet öl i golvspringan, ty underbyggarna måste hållas väl, annars flytta de bort och taga all lycka med sig (BO: 239; liknande meddelanden från flere andra håll). Om jul- och nyårsaftnarna utspilldes den första mjölkåren från kons spenar samt de första dropparna från kaffepannan som offer åt underbyggarna (NY: *Folkvännen* 1879 n:r 7). Även underbyggarna förknippas med källor, särskilt hälso- och offerkällor (RE: *Hembygden* 1911).

I flere fall sammanföres i de folkliga meddelandena tomtarna och underbyggarna utan någon egentlig åtskillnad alls. Från Sibbo härrör uppgiften att man om julaftonen brukade bakom ugnen sätta en liten matportion jämte litet brännvin åt gårdens skyddsande, »tomtgubben eller undibyggen, som han även kallades» (SI: 239). När kaffet var färdigkokat på julmorgonen, hälldes några droppar från näbben i golvspringan »åt underbyggaren eller rådet» (TU: *Hembygden* 1911). »De underjordiska motsvara i allmänhet begreppet tomtar, men anses bo under jordens yta» (MS, KV, SÅ: 25).

Förutom underbyggarna omtalas i en del fall även andra eller åtminstone annorlunda benämnda tomtliknande varelser under eller på jorden, såsom 'jordrådare', 'jordandar', 'jordmamma' och 'jordgubbe' (*Finlands sv. folkdiktn.* VII, 1 ss. 462 f.).

En märkbar sammanblandning råder även mellan tomten och det mystiska väsen som benämnes 'bjäran'. För bjäran synes vara kännetecknande att man själv kan förfärdiga en sådan, vilket sker av olika materiella beståndsdelar, varefter den väckes till liv medelst vissa handlingar och formler. Allmännast betraktas bjäran som ett mystiskt övernaturligt

djur, vilket medför lycka i gården, särskilt vid mjölkalstringen. Den uppträder i varierande gestaltning, icke sällan i någon besynnerlig djurskepnad, men rätt allmänt även som ett materiellt föremål, ett trådnystan, etc. Nära bjäran stå 'diharar' eller 'mjölkharar' samt 'spiritus' eller 'penningbjärin', vilken sistnämnda även den uppträder i en stor mängd olika former. Bjäran överensstämmer med tomten särskilt med avseende på de tjänster den gör gården. Även bjäran släpar till gårds allt vad som där behöves, och åtskilliga uppgifter härom äro alldeles lika de om tomten. Bjäran skall åtnjuta ersättning på olika sätt; i enskilda fall säges, att den »skall liksom tomten varje julnatt undfägnas med mat och brännvin, som ställas åt honom i något uthus, eljest tar han farväl, och den stulna mjölklyckan försvinner med honom» (M.ÖB: *Nya Pressen* 1883 n:r 22). »Varje julnatt skall bjäran få en sup, och därför ställes ett spetsglas med brännvin i det hörn, som är närmast till den bordsända, där husbonden brukar sitta, eller ock kastar man den bjäran tillkommande supen i källaren. Man bör även samma natt ställa mat i en kopp bredvid brännvinsglaset» (M. ÖB: *Morgonbl.* 1872 n:r 234; likn. uppgifter annanstädes). I en berättelse om drängen, som förtörnade gårdens hjälp-ande genom att smutsa i dess matkär, nämnes detta väsen än 'tonkgobbin' eller 'tunkgobbin', än bjäran (PL: 64). Även i vissa andra avseenden äro meddelandena om bjäran mycket lika de om tomten, och stundom likställas de två varelserna helt och hållet. Den tidigare meddelade uppgiften, att tomten eller rådet i en gård en gång visade sig som ett rullande nystan, innefattar synbarligen ett från bjäran lånat drag.

Tomtens nära anslutning å andra sidan till vissa väsen ute i naturen framgår av den gemensamma benämningen 'rådare', vari hela den hithörande gruppen av varelser innefattas. De rådare som finnas i jorden, heter det, kallas underbyggare; de som bo i bergen kallas bergtroll; de som bo i havet

kallas havstroll eller 'sjöspök'; underbyggarna bo och leva på samma sätt som människorna; liksom andra rådare ha tomtarna förmåga att efter behag göra sig synliga eller osynliga för människorna (PÖ: 65). Rådare eller rådarer benämns med ett gemensamt namn de i naturen rådande väsendena, såsom skogsrå, sjörå, m. fl.; till dem räknas ock gårdsrået eller tomten (MA: *Förhandl. o. uppsatser* 5). Till rådarnas släkte hänföra några även tomten, som också kallas 'gålsrådarin' (M. ÖB: *Nya Pressen* 1883 n:r 21). De rådare som finnas i husen kallas 'tonktar' (PÖ: 65). Första stöpet, då man stöper »nyårslyckor», tillfaller »rådarin, det är husets tomte» (MS: Ranckens saml.). Tomtar benämns gårdsrådare (KU: 69; PL: *Förhandl. o. uppsatser* 26; MA: *ib.* 5) eller husråd (ÖB: *Västra Finl.* 25 nov. 1915). Tomte, gårdstomte eller tomtegubbe samt rådare eller råd användas som liktydiga (KO, HO: *Finska vetensk. societ:s Bidrag*, h. 28; EC, HA: 90; ÖB: Ranckens saml; NÄ: *Sv. folksk. vänners kal.* 1909; MS: *Hembygden* 1912; RE: 215); samma överensstämmelse framgår ur termen tomtråd (MM: 65). I Pargas »synes man ha sammanblandat tomten med skogs- eller bergsrådarna» (PA: 20). En bonde uppsöktes en gång av husrådarkaren, som bad honom smida sju knivar och sätta dem på ett bestämt ställe, där han skulle finna betalning. Vapnen behövdes i ett krig, som utbrutit mellan husrådarna och skogsrådarna (PU: 71).

Allmänt tillskrivas tomtarna och väsendena i naturen gemensamt ursprung, varvid hänvisning plägar ske till bibelstället om Mikael och hans änglars strid med draken, då den sistnämnde jämte hans änglar blev nedkastad till jorden (Joh. upp. 12:77—9). »Vid nedkastandet av djävulens änglar föllo enligt folktron somliga i vattnet och blevo näckar, havsfruar och forskarlar, medan andra föllo på marken och blevo skogsråd och tomtegubbar» (ÅL: *Sv. landsm.* VII, 9; likn. uppgifter från Vörå m. fl.).

Det är påfallande att tomten med avseende på vissa egenskaper framstår som ett slags vegetationsande. Härom vittnar i främsta rummet hans verksamhet för ökande av skörden

genom att den släpar eller drager till gården av andra gårdars rågskylar och hö, ävensom dess delaktighet i arbetet på åkern och i rian. Därför ägnas tomten även allehanda offer. När man var ute i åker- eller ängsarbete, slog man ut litet mjölk åt tomten på marken, innan man började äta (KV: *Hembygden* 1915). Under skördetiden förde man förr varje kväll ett fat gröt i 'anderstugan' för gårdstomtens räkning (FÖ: 69). Vid tröskning lämnades åt tomten i rian någon kärve eller säd, även mat, tvättvatten eller tobak (*Finlands sv. folkdiktn.* VII, 1 s. 402 ff). Vissa obestämda personifikationer, som förknippas med växtligheten utmärka sig genom drag som påminna om tomten, 'åker-gubben', 'korn-' eller 'rågkärningen', 'ängskärningen', 'rogumman' (rovgumman), m. fl. (*ib.* s. 712). Med de gåtfulla halmfigurer, som vid jul uppställdes i stugan ('julbisin', 'julgubben') erbjuder tomten bl. a. den likheten, att vardera vid jul ägnas offer av mat och dryck (*ib.* s. 714).

En anförvant till tomten är även rågubben, en människoliknande varelse, som uppehåller sig vid själva rågången mellan gårdars ägor. I Nyland säges han vara »en liten, kort gubbe med bred hatt på huvudet och en lång stör i handen» (HE: 166, Nyland II, IV) eller »en liten, grå gubbe med hatt på» (KY: 217). I råskillnaden mellan Saltvik och Finström på Åland visar sig »en liten gubbe med bruna knäbyxor och med brunt ansikte» (SA: 106). Från Närpes meddelas, att man sett ett väsen åka på »rådarlinjen» i ett åkdon med endast ett hjul, stundom även i släde, ehuru marken varit snöfri, varvid ett förfärligt gnisslande hörts (NÄ: *Bygdeminnen* III). Rågubbens uppgift synes vara att vaka över rålinjens helgd (KY: 217).

Ytterligare erinra tomtarna-i flere avseenden om dvärgarna, ehuru dessa sistnämnda varelser endast tämligen flyktigt uppträda inom den egentliga folktron i Svenskfinland. Tomtens stundom omtalade förmåga att göra sig osynlig, då den vänder sin mössa avig (M. ÖB: *Morgonbl.* 1872 n:r 234) är en egenskap som vanligen förknippas med dvärgarnas huvudbonad (dvärgahatt). Till samma grupp av väsen som tom-

tarna höra ännu älvorna ('ärvlarna'), varvid är att märka, att dessa sistnämnda varelser i folklig bemärkelse hos oss egentligen endast omtalas från Åland. De sägas vara metershöga, ha stora hattar samt »örngottsvar på ryggen» och omtalas även som »korta och granna».(EC: 192). Då älvorna visade sig på ett ställe i Hammarland, voro de »små som dockor med röda mössor» (HA: 192). Där älvorna dansa, uppkomma små, ringformiga stigar (ÅL: 106, 192). Även med avseende på älvorna (liksom rörande tomtarna och underbyggarna) förekommer uppgiften, att man ej var som helst får slå ut hett badvatten efter ett litet barn, emedan de kunna brännas därav och då kunna hämnas genom att sätta utslag på barnet eller vålla det annat ont. Genom att vid en jordfast sten nedlägga en slant och tre knappnålar kan man av älvorna köpa plats för att slå ut badvatten (JO: 192).

Den mellan tomtarna och vissa andra väsen rådande överensstämmelsen ådagalägges även av en mängd *e n s k i l d a d e t a l j e r*, som gemensamt omtalas rörande båda slagen av väsen. Uppgiften att man t. ex. i rian sett en kvinnlig tomte sitta naken och kamma sig är att sammanställa med alldeles liknande meddelanden om huru kvinnliga sjövarelser (och stundom även skogsvarelser) plåga visa sig. Benämningen 'grågubben' eller 'gråbisin' är gemensam för tomten och vissa naturväsen, särskilt bergsrået. Skogsråna »äro klädda i dräkter som likna tomtegubbarnas: lång, grå rock och hög hatt på huvudet» (ÅL: *Sv. landsm.* VII, 9). En postgubbe i Eckerö-Storby såg en gång en liten gubbe i röd 'pjukmössa' (spetsig, stickad mössa) sitta i en rönn och äta bär; han trodde, att det var skogsrådet, som rådde om träden (EC: 192). Enligt varierande meddelanden utgör tomten ett av de väsen, som vakta förborgade skatter med en däröver synlig eld (*Finlands sv. folkdiktn.* VII, 1, ss. 565, 571). Särskilt har gårdsrådet »i uppdrag att antända drakeld, ifall någon skatt blivit nedgrävd under byggningen» (VÅ: *Sv. landsm.* VII, 9). Med

dödsandar o. a. besläktade skepelse har tomten i enstaka fall det tidigare anförda draget gemensamt att den visar sig i mänsklig gestalt men utan huvud. Den stundom förekommande tomte, som våldsamt huserar i stugor, erbjuder direkt överensstämmelse med en del spöken och stundom med djävulen eller någon av hans anhang. En elak varelse, som ibland förgör människor i bastun, då dessa förhålla sig där otillbörligt, tros än vara tomten, än djävulen. Ett med djävulen gemensamt attribut har tomten även i de fall, då han anses utrustad med hästfot.

Man finner även, hurusom alldeles samma allmänt omtalade upplevelser med övernaturliga väsen i olika fall tillskrivas olika arter av varelser, bl. a. tomten. Historien om huru personer kallats att närvara vid barnsbörd eller barnsöl hos underjordiska väsen gäller enligt olika finlandssvenska varianter underbyggare, tomtar, bergtroll, vattenvarelser, 'råd', 'troll' och obestämda väsen. Berättelsen om en varelse, som roddes över ett sund och på andra stranden kom i strid med en like, hänföres till sjörån, tomtar och obestämda väsen, och den om huru en varelse i en gård kom i strid med en tam björn, vilken medfördes av en resande nattgäst, handlar om ett spöke, en tomte eller en underbyggare. Även tomten uppträder i enskilda fall bland de övernaturliga väsen, som enligt olika berättelser för en tid hålla människor eller djur fångna hos sig, och likaså nämnes tomten bland de varelser, som på vissa ställen hindra vägfarande att komma fram genom att stanna eller spänna ur deras hästar.

Den varierande gestaltning tomten äger i våra folkföreställningar sammanhänger enligt min mening med omständigheter, som äro kännetecknande för folktrons art över huvud. Sammanblandning mellan tomten och densamma närstående väsen kan ju i en del fall bero på bristande åtskillnad vid användningen av de olika väsendenas benämningar, och likaledes kunna drag, som höra till en föreställningskrets,

flyttas över till en annan. Men en av de karaktäristiska egenheterna hos folktrons skapelser i allmänhet utgöres just av deras svävande, obestämda beskaffenhet. En allmän erfarenhet visar, att begreppen hos outvecklade folk så gott som städse till en viss grad äro vaga, att sådana personer icke förete samma behov som de mer eller mindre logiskt tänkande att formulera sina idéer eller konsekvent förklara olika företeelser. Föreställningarna rörande det övernaturliga äro icke heller bestående utan föränderliga, ty de påverkas i hög grad av de enskilda upplevelser, som envar tror sig ha ägt eller som framgå ur andra personers meddelanden. Man behöver också endast tänka på vilken roll t. ex. drömmar spela vid danandet av folkens föreställningsbilder för att finna en faktor, som bidrar till den växlande och individualiserande beskaffenheten av tron på övernaturliga väsen. Fantasien och associationsverksamheten, påverkade av det mysteriösa och oförklarliga hos allehanda fenomen, spela härvid den avgörande rollen och hålla sinnena i sin makt, utan att de sålunda tillkomna föreställningarna och gestaltningarna behöva känneteckna sig genom konkreta former. Det är av sådan anledning folkmytologiens konturlösa skepelse förete en sådan omväxling; uppfattningarna om dem kunna dels gå inom varandra, dels kunna de differentieras från varandra genom att nya egenskaper och beskaffenheter tilläggas de olika väsendena.

Måhända vore man benägen att tänka sig, att de vaga föreställningarna rörande övernaturliga väsen hänföra sig till en relativt sen tid, då den gamla folktron redan håller på att upplösa sig, men att i förgångna skeden en mer preciserad andevärld ingått i medvetandet. En sådan uppfattning kan icke anses riktig. Hos olika folk framträder en systematiserad tro på övernaturliga varelser endast på det religionsstadium, då tron i samband med uppkomsten av en prästerlig yrkesklass erhåller prägeln av enhetlig lära och bruken ikläda sig noggranna former. Man kan med bestämdhet antaga, att våra förfäders tro om tomten, i likhet med deras före-

ställningar rörande besläktade andevarelser vid ingen tidpunkt innefattat mera än en övertygelse om förefintligheten av sådana existenser samt ett varierande idésystem rörande de närmare egenheterna hos desamma. Även bland nutida naturfolk hos vilka tron på de övernaturliga andemakterna fortfarande är fullt levande, finner man huru växlande, mångskiftande och individualiserade föreställningarna äro om de olika grupper av väsen, på vilka man tror.

Tomten som eldväsen och väderleksdemon.

Fastställandet av att tomten i vår folklore utmärker sig genom sin i viss mening obestämda art och att den i flere avseenden nära sammangår med vissa andra naturvarelser, er över till frågan, vilket tomtens ursprung är.

Det samband, som även enligt folkföreställningarna hos oss i många fall råder mellan tomten och spiseln, där denna varelse icke sällan anses ha sin bostad, är anledningen till att man på en del håll i tomten velat se ett ursprungligt eldväsen. Tomten anses vara den animistiskt fattade eldens ande eller den varelse, som besjälar den husliga härden, en plats som allmänt hålles i helgd och där allehanda riter förehåsa, till och med offer. Det är rätt påtagliga animistiska föreställningar man i Svenskfinland hyser rörande fjärden och den därstädes brinnande elden, och i varje fall står det väsen, som visserligen mer eller mindre vagt förknippas med denna plats, nära tomten (jfr *Finlands sv. folkdiktn.* VII, 1, ss. 721 ff.). Bland annat hör hit det även annanstädes förekommande bruket att vid tandlossningen hos barn kasta den uttagna tanden på ugnen under tilltalet: »Ge mej en bentann i stället för en gulltann.» »Av vem man begär, vet man icke, men troligen antog man förr och antager väl så än, att här bor en ande, som har makt att giva det begärda» (NY: *Nyländ*, IV). På talrika ställen i Svenskfinland säges: »Lock lock (el. 'nock nock'; båda betyda spindel), ge mej en bentann» o. s. v.

(av själva formeln finnas talrika varianter), och det förekommer även, att man riktar utsagon till 'gobb gobb' eller 'onsgobb' (ugns-gubbe). I benämningen 'lock' har man som känt velat återfinna Loke som den fornnordiska eld- och luftguden,

Det är Axel Olriks teori, att Loke eller »lysmanden» i Danmark uppfattades som »luftflimmeret», i Norge och Sverige som eldslågan, elden på härden. Loke anses av honom ha utgått ur vättarnas släkt, och han gör gällande om den husliga vätte, som uppträder under benämningarna 'nisse', 'nisse-puk', 'puge', 'gårdbo', 'tomte', 'vord' m. fl., att »det må regnes for sandsynligt, at denne husvætte fra først af har været — — — arneilden, der modtog offer; og senere gik over til at være et mere mystisk-poetisk, halvt skæmtende og drilagtigt væsen» (Loke i nyere folkeoverlevering, i *Danske studier* 1909, s. 81).

Även vissa ryska författare sammanföra tomten eller *djäduschka domovoj* med eldens väsen. A. Athanasieff åberopar följande omständigheter till förmån för denna teori. Vid inflyttning i en ny bostad uppgör den ryska bondhustrun eld i det gamla huset, och då veden brunnit ned, samlar hon kolen i en ren kruka. Med orden »var välkommen, djäduschka (farfar), i den nya boningen» inför hon de glödande kolen i den nya stugan, där hon strör ut dem i ugnen. Enligt förf. ådagalägger detta, att man med 'domovoj' ursprungligen förstod själva elden, och som ytterligare stöd för sin teori om kulten av den husliga härdens ande omtalar han vissa offer åt domovoj på härden eller i själva elden. Till förmån för samma uppfattning talar enligt honom även det förhållande, att domovoj förutom i stugan även bosätter sig i badstugan, rian och i brännvinsbrännerier, d. v. s. ställen där man har ugnar, och domovoj benämnes också efter dessa platser 'bannij' eller 'bannik' (av баня, bastu), 'podovinnik' (den ande, som uppehåller sig i riugnen) eller 'gumennik' (av гумно, riloge; A. Афанасьевъ, *Позтическія Воззрѣнія Славянъ на Природу II* ss. 67 ff.) A. E. Bogdanovitj håller före, att domovoj å ena sidan utgör en antropomorfism av

elden, den husliga härden, varpå även dess vitryska namn 'dimovij' («den till rökgången hörande») syftar. Å andra sidan har domovoj tillägnat sig vissa drag av dödsandar (*a. a. s. 67 f.*).

Den teori, enligt vilken tomtens ursprung uteslutande eller huvudsakligen begränsas till elden eller den husliga härden, måste emellertid anses ohållbar, främst emedan den samma lämnar de mest påfallande yttringarna av tomtens art obeaktade, särskilt hans verksamhet till gårdens bästa inom äringen och bland boskapen.

Wuttke gör gällande, att enligt tysk folktro tomtarna icke endast förknippas med härden och den därstädes brinnande elden, utan ännu mer än dvärgarna även med åska och oväder; därmed sammanställer han deras färg (den grå, ofta röda klädseln), det buller de låta höra (deras skratt och rullandet som med käglor) samt deras lysande ögon (*Volksaberglaube s. 43*). Även E. H. Meyer betraktar tomtarna som ursprungligen förbundna med väderleken och ger exempel på hithörande drag hos den nuvarande tomten (*Mythol. d. Germanen s. 213 f.*). En del sådana egenheter kunna påvisas även hos vår finlandssvenska tomte (*Finlands sv. folkdiktn. VII, 1, ss. 343 f., 420*). Det är en sammanställning av de tomtens stundom åtföljande eld- och atmosfärfenomenen jämte andra omständigheter, som låter tomten stundom förknippas med draken ('flogdraken', jfr Celander i *Uppsala univ:s årsskrift 1910 s. 36*). Ytterligare kan erinras om att man i litteraturen även velat betrakta tomten som en »middagsdemon».

De avlidnas andar och naturväsen.

Av de övriga förklaringar rörande tomtens ursprung, vilka komma i betraktande, går den ena ut på att vi i denna varelse ha att se en avledning tron på de avlidnas andar. Tom-

ten säges vara anden av den första person, som haft sitt hemvist i gården. Den andra teorien gör gällande, att tomten ursprungligen tillhört den stora gruppen av väsenden ute i naturen, innan den tagit sin bostad i gården och blivit sambyggare med människorna.

Motsättningen mellan de här antydda tvenne teorierna står i samband med den principiella frågan, huruvida någondera av dessa två trosformer, dyrkan av de avlidnas andar och dyrkan av väsen i naturen, har ursprungligare tillblivelse. Att ankult utgör en självständig ursprungsform för religionen torde ej kunna betvivlas; tron på livet efter detta och på de dödas andar som egna väsen har ej utvecklats sig ur någon som helst annan religionsform. Men den uppfattning måste betecknas som helt och hållet föråldrad, att dyrkan av de avlidna utgör religionens egentliga begynnelse, ur vilken alla andra kultyttringar utvecklats sig. Det är visserligen tydligt, att bland olika folk en del numera i naturen förekommande väsen ursprungligen varit andar av avlidna personer, men det finnes intet skäl till antagandet, att alla de väsen, som enligt de mytologiska åskådningarna hos olika folk förknippas med olika naturföreteelser, till en början utgjort avlidna människor. Man behöver icke ens antaga, att föreställningarna om naturväsen över huvud skapats med dödsandarna som förebild. Vittnesbörd från naturfolk ådagalägga, hurusom allehanda yttre omständigheter och tilldragelser bidragit till föreställningen om naturens självständiga liv, varvid en besjälad orsak lagts till grund för det ena eller andra besynnerliga förhållandet, som påkallat uppmärksamheten. Vi måste med visshet anse, att även naturkult i likhet med ankult i dess egenskap av religionsyttring är självständigt uppkommen.

Ett gemensamt ursprung ha emellertid såväl förfädradyrkan som naturdyrkan, och det är människornas föreställningar om sin egen själ. I det egna jaget och de erfarenheter människan bildar sig om detsamma har hon den urbild, enligt vilken hon danar sina föreställningar om allt besjälade liv, var

hon än tycker sig iakttaga sådant. Uppfattningen om själen återspeglas i människans föreställningar om andra människor och utgör även en förutsättning för den mytologiska förklaringen av livet efter detta och dess olika former. I denna psykologiska bemärkelse är således icke ens tron på de avlidnas andar primär. Liksom föreställningarna om själen bestämmer bilden av allt medvetet liv, projiceras de emellertid även på de levande orsaker, vilka anses befinna sig bakom märkliga naturföremål och naturföreteelser. Man ser liv, och man skapar sig därom en föreställning enligt en omedelbarare förebild än de avlidnas andar. Naturdyrkan förgrenar sig ut ur själsuppfattningen som en direkt och självständig kultskapelse, i nära förening med förfädradyrkan, men oberoende av denna.

Gårdsrådaren ett naturväsen. Dess förknippning med platsen för gården.

Enligt min åsikt göra sig avgörande argument gällande till förmån för teorien att tomten, sådan den är företrädd i vår svenska folktro, har i första hand sitt upphov i väsen, som höra samman med naturen. Härför talar redan den omständigheten att tomtarna egentligen aldrig bestämdare differentierat sig från naturväsendena, utan såsom vi sett, fortfarande räknas till »rådarna», under vilket sammanfattningsnamn just de varelser som befolka naturen äro kända. Analogt föreställningar möta oss även på annat håll. Med hänsyftning på folkföreställningarna i Sverige anför H. Celanders, hurusom det tydligt framgår ur källorna, »att folkföreställningen inte gjorde någon åtskillnad mellan de vätteväsen, som bodde i vättehögen, vätteröset eller vätteträdet, och dem, som bodde i spiselhården» (*Uppsala univ:s årsskrift* 1910). »Alfefolket» innefattar enligt Feilberg alla de många vättarna i naturen, i havet, floder och älvar, i skogarna och på bergen, i åkrar och på heden eller i människornas hus, och till dem höra de husvättar, som i Danmark kallas nisser (Nissens historie s.

5). J. Grimm sammanställer Elbe, Nixe och Kobolde inom en och samma grupp (*Deutsche Mythologie* I, kap. 17), och på liknande sätt förfar E. H. Meyer (*Mythologie der Germanen* s. 217).

Det är med mycken sannolikhet vi kunna antaga, att tomten i främsta rummet utgör det naturväsen, som ursprungligen bebodde själva den mark, där gården sedermera blivit upprest. De svenska benämningarna 'tomte', 'tomtebisse', 'tomtegubbe', 'tomtekall' (*kall*, gammal man) samt de norska 'tomtevette' och 'tomtegubbe' kunna sammanställas med 'tomt', som betyder 'boplats, där ett hus skall byggas eller i blivit byggt'. I samma avseende återgå de norska namnen för denna varelse 'tufte', 'tuftebonde', 'tuftekall', 'tuftevette' på 'tuft', som är grunden, varpå en byggnad uppföres. Vi ha dessutom de norska sammansättningarna med tun-, som betyder 'gård', 'bebyggt ställe': 'tunkall', 'tunvord', varmed 'gardvord' kan sammanställas, och dessutom 'gardbo', 'gardsbonde', 'gårdsrå'. På danska förekomma 'gårdbo', 'gårdbonde', 'gårdbonisse', 'gårdbuk' (bock, men även spökelse, vätte), 'husbuk' (jfr Feilberg, *Nissens historie* s. 104). En sammansättning med det svenska 'tomt' utgör namnet 'tomtorm', ett i allmogetron förekommande skyddsväsen i skepnad av en orm, som medför lycka i gården och som uppehåller sig under boningshuset eller något uthus, särskilt ladugården. Ordet 'tomtebolycka' återgår enligt Axel Kock på en tidigare form 'tomt och bo lycka' och syftar i sin första sammansättningsled icke på väsendet tomten utan på gårdsplatsen. »Tompt och bo lyckas skål» lyder inskriften på en remmare från Karl XII:s tid, förvarad i Göteborgs museum, och betydelsen är 'skål för god lycka på den nya tomten och i nya boet' (*Sv. landsm.* XIII, 8 ss. 9 ff.). Över huvud äger gårdens mark och grund synbarligen mycket 'ursprungliga animistiska associationer i folkets föreställningsvärld.

Att i betraktande av folktrons allmänna beskaffenhet en sådan plats, som den man utväljer för sin gård, redan primärt förbindes med något andeväsen framstår som naturligt. Råna

älska ingalunda alla platser, heter det, och därför finnas de ej heller överallt. Den vana människoblicken kan emellertid nästan ofelbart se, var rån finnas och var ej: »Det är sköna ställen,» meddelas från skärgårdssocknen Kökar, »vanligen holmland med mjuk, behaglig grönska, som företrädesvis äro rånas vistelseorter» (KÖ: 69). Gårdar anläggas på sådana platser, vilka i och för sig liksom inbjuda till bosättning, och under sådana omständigheter är det förklarligt, att dessa redan på förhand kunna antagas utgöra hemvist för något väsen.

Det är en rätt utbredd föreställning, att man ej var som helst får företaga utgrävningar i marken, vare sig för något bygge eller för annat ändamål, emedan man då kunde förtöra den ande, som tilläventyrs bebor platsen. I *Danske Sagn* ger E. T. Kristensen en mängd exempel härpå: En man grävde taktorv på en höjd på Holte mark, och då han hade fört dem hem, kom bjærgmanden till honom och sade, att han skulle täcka hans hus igen, annars skulle varelsen nog visa, vad makt den hade över honom. Mannen förde torven tillbaka (n:r 557). På Gryderup mark i Boeslunde ligger Boeshøj, under vilken fordom bott underjordiska. En man ville en gång borttaga en sten som låg där, men då ropade en stämman där nere: »Låt mig behålla mitt hem, så skall du få lycka i ditt hem!» Mannen lät stenen vara (n:r 559). På ett ställe skulle ägaren en gång bygga en kvarn på en höjd och lät jämna denna ovanpå. Nästa natt kommo ett par små grå män till en gammal ryktare i stallet och ålade denne att säga åt ägaren, att om denne ej upphörde med att låta gräva i höjden, så skulle en stor olycka drabba honom (n:r 559). Bjærgmanden förbjöd folket att hålla pingstgille på Tiisbjærg, där den bodde (n:r 560). En »gårdman» i Hör dum skulle utjämna en stor hög, som han hade på sin mark. En dag befanns all bortförd jord körd tillbaka under natten, och ingenting blev sedan mera gjort till höjden (n:r 561). En man grävde på norra sidan av Nikolajberget. En natt kom en dvärg till honom och förbjöd honom att gräva där, emedan han

kom dvärgarnas boning för nära. Han grävde då på södra sidan, och då märkte han ingenting (n:r 563). Ännu flere andra liknande sägner omtalas (ss. 151 ff.). Votjakerna i östra Ryssland äro synnerligt angelägna om att ej anlägga sina bostäder på ett ställe, där farliga väsen kunna uppehålla sig. De pläga vända sig till någon kunnig trollkarl för att få sig anvisad lämplig plats. Man avvärjer faran genom att bränna halm på stället, om där går en stig, så att andarna ej vidare måtte använda den (U. Holmberg, *Permal. uskonto* s. 148). Från Medelpad härrör uppgiften, att då ett hus bygges på en ny tomt, skall denna undersökas, om den är »god». För detta ändamål sättes ett tråg, varur mjölken .nyligen hållts, på den plats, där man ämnar bygga. Komma då många flugor och kusar (kryp) och fastna i träget, så blir man ej oroad av jordbyggarna. Man lägger även enbrädbit på marken, där huset skall stå, och låter den ligga över natten; om då på undersidan finnas maskar och andra smådjur, så blir det lycka i ladugården. Den färg krypen ha är den mest lyckobringande beträffande boskapen (P. Heurgren, *Djurskrock* s. 95).

I en del fall synes man vid uppförande av ett nytt hus böra härför utbedja sig jordvarelsernas tillåtelse, emedan man ju genom byggandet ingriper i deras bosättning och egendomsrätt (jfr Feilberg, *Nissens historie* s. 11 f.). Enligt ett nyländskt bruk nedlägger man vid bygge mynt som offer, och detta säges ske för att »freda huset och blidka tomtens behärskare samt bereda trevnad för husets beboare, såväl vad boningshuset beträffar som alla andra byggnader» (NY: 141). Ännu i sen tid har Värendsbonden iakttagit vissa urgamla bruk för att vinna jordvättarnas bifall, när han vill bygga hus på någon ny tomt. För att tomten må bli lyckosam, måste bonden i förväg bedja om lov, »ljusa på», eller säga till, d. v. s. begära tillstånd och högt tillkännagiva sin avsikt att bygga. Även plägar han frambära »sin tyg» och nedlägga sina arbetsredskap på den nya tomten redan dagen innan bygget skall begynna. Stundom kommer vättagubben till bonden och ber honom bygga annanstädes, och lyder han ej, så går

det honom illa (Hyltén-Cavallius I s. 269 f.). Vid uppförandet av ett stall var det vanligt i Norrland, att en silverslant lades på var och en av de fyra hörnstenarna. Hade man ej råd därtill, kunde två klyvas. Kronan på slanten skulle alltid vändas upp. Genom detta förfarande »köptes tomten» åt stallet, vilken då skulle bo bland hästarna och skydda dem för allt ont (Heurgren, *Djurskrock* s. 95). Med hänvisning till tyska folkföreställningar anför E. H. Meyer, hurusom man mångstädes fruktar för att söka sig plats för ett hus där underjordiska uppehålla sig; man ber härvid högt om tillåtelse att använda platsen (*Mythol. d. Germanen* s. 213). Bland vitryssarna säges att den som bygger en vattenkvarn, liksom även sedermera mjölnaren, måste förstå sig på att umgås med 'vodjanoj' (vattenanden) och anpassa sig efter den, annars går det ej väl med bygget, eller vodjanoj förstör kvarnen helt och hållet (E. P. Романовъ, *Ълорусскій Сборникъ* VIII—IX s. 289). Enligt Vedafolkets föreställning bor i marken »ställets herre», uppenbarligen ett eget sådant gudomligt väsen på varje plats. Honom gör man sig bevågen, då man flyttar in i ett nytt hus, och man ber honom därvid bortdriva alla plågor, öka besittningen av boskap och hästar och förläna långt liv (Oldenberg, *Religion des Veda* s. 258).

I sammanhang med blickandet av markens ursprungliga rådande vid byggen böra vi betrakta de offer, som därvid förekomma. Vissa sådana ha redan berörts, och över huvud är det mycket vanligt att olika offerföremål nedläggas i ett nybygge.

Vid uppförandet av ett skogspörte lade man bland finnarna under varje hörn något offer: under ett hörn pengar, under ett annat bröd, under ett tredje vatten och ett fjärde kol; mitt under lades kvicksilver i en fjäderpenna. Då man tre nätter underhöll elden utan att den fick slockna, infann sig en god rådande (Krohn, *Suom. run. ask.* s. 89). Bland den svenska allmogen i Finland äro offer åt rådet eller tomten vid husbyggen allmänt förekommande, och sådana omtalas

även på flere andra håll. Hos tjeremisserna nedlägger man pengar i tre hörn av ett nytt hus till offer, »på det att huset måtte bli rikt på pengar» (Holmberg, *Tsherem. usk.* s. 55).

Stundom sker offret vid inflyttningen i det nya huset. Syrjäerna uppgivas offra vid ett sådant tillfälle för att blidka hemmets rådande, vilken uppmanas att bosätta sig i källaren (Holmberg, *a. a.* s. 51). Även votjakerna offra åt stugans ande, då de taga bostad i en ny gård. De rika slakta därvid i källaren ett svart får, de fattiga nöja sig med att koka en tjock offergröt (Holmberg, *Permal. usk.* s. 147). Enligt åskådningen bland rysk allmoge utgör inflyttningen i ett nybyggt hus ett farligt företag, varför vissa riter måste utföras. Efter att ha ställt ikonerna i den för densamma avsedda vrån, avskär bondhustrun en brödskiva, som hon lägger under ugnen. Detta säges vara ett offer åt den »osynliga husbonden», tomten. Ett annat gammalt bruk på vissa trakter är, att bondhustrun i dagningen springer naken tre gånger kring stugan sägande: »Jag ställer vid dörren ett järnstängsel mot vilddjur, kräddjur, mot människor och skogsgubben (*djaduschka ljäsnøj*; Максимовъ, *a. a.* ss. 31 f.).

Av särskilt intresse är slaktandet av något levande djur vid bygge, varpå ett exempel ovan omtalats från votjakerna. Även bland finnarna förekommer slaktoffer åt byggnadsplatsens rådande, varvid det slaktade djurets ben gömmas i marken på byggstället (Holmberg, *Jumalauk. alkup.* ss. 82 f.). Avlivandet av något djur i samband med ett bygge är att sammanställa med den bland talrika folk i olika former företrädda tron, att en nybyggnad kräver ett eller flere liv för att bli ägnat att utgöra bostad. Bland olika naturfolk, t. ex. papuanerna, förekomma synnerligt utpräglade bruk av sådan art och gälla människoliv. Även hos ryssarna uppträder tron att uppförandet av ett nytt hus medför husbondens död, eller att den av anförvanterna dör först, som före de andra går in i ett nytt hus. Enligt gammal sed är det den äldsta i slakten, som först träder in i ett sådant hus (Афанасьевъ,

a. a. II s. 83). Från arkangelnska guvernementet meddelas tron att en byggnad ej kan uppföras annat än på huvudet av någon av dem, som skulle bo däri. För att döden ej må drabba någon av den egna familjen, avlivar man något djur, som man nedgräver i jorden på det ställe, där den första bjälken lägges. I Kurkska guvernementet säges man vid inflyttning i en ny stuga hugga huvudet av en höna på tröskeln, och det avskilda huvudet begraves under den förnämsta knuten; köttet av den halshuggna hönan användes ej till föda. Från andra trakter meddelas, att man vid det första yxhugget, då en byggnad skall uppföras, bestämmer huvudet av något visst nötkreatur eller någon fågel, och på detta huvud förmenas huset bli byggt. Man tror, att ett sålunda utvalt djur inom kort torkar bort och störtar (Афанасьевъ, *a. a.* II s. 83). I nordvästra Ryssland började man uppförandet av ett hus med den vrå, där helgonbilden skulle uppställas. Vid hopfogandet av de två första bjälkarna besvärjer byggmästaren någon person eller något djur (stundom en hel mängd av de senare). Den sålunda besvärjde kommer icke länge att leva i huset, utan dör inom kort. Särskilt besvärjer man på detta sätt ohyra, som man vill förskona huset från. Man kan även överföra besvärjelsen på något annat djur, vilket emellertid måste ske omedelbart. Om man ser något djur röra sig, behöver man endast härma dess läte, slå med yxan på fogen mellan de två första bjälkarna, och huset blir därmed fritt från sin besvärjelse, som övergår på djuret, vilket dör (П. В. Шейнъ, *Материалы для Изученія Быта и Языка Русскаго Населенія Сѣверо-западнаго Края* III s. 333). I vissa trakter av Vitryssland avhugger man vid grundläggningen av ett nytt hus huvudet av en tupp, vilket nedgräves på platsen eller lägges under hörnstenen. En tupp rostas för att föräras vid grundläggningen av varje nybyggnad. Stundom följes detta bruk vid anläggningen av ugnen. »Häri föreligger otvivelaktigt en rest av ett forntida offer åt domovoj» Även bruket i nuvarande tid att i husets hörn och springor instoppa avskurna människohår och naglar som offergård åt

domovoj säges vara en rest av ett forntida blodigt offer (ВБорда-новичъ), *a. a.* s. 67 f.).

I en del fall säges grundläggningsoffret åsyfta att förse byggnaden med en skyddsande. Om finnarna i Vittangi meddelas, att då man anlägger en gård och därvid förtörnar jordrådaren, bör man offra ett i för tid fött människofoster, vars ande sedan blir jordrådande. Vid grundläggningen av en gård avger man till gårdens rådande ett löfte, enligt vilket varje år på gamla mikaelidagen ett får skall kokas och förtäras, varvid blodet samt resterna av måltiden föras till gårdens offerplats. Offerlöftet kan även ha annan form (Waronen, *Vainajainpalvelus* s. 158). I vissa trakter av södra Sverige råder föreställningen att vid en kyrkas grundläggning den första levande varelse, som kommer inom det härför utsedda området, skall offras genom att levande nedgrävas under templets grundmur. Detta skall ha skett till och med med barn. Den varelse, som på detta sätt blev offrad, blev *kyrkogrim* och har till uppgift att värna tempel och kyrkogård mot nattliga besökare, som gingo i olovliga ärenden. Vanligen var det ett lamm, en kalv, vädur eller tupp som offrades (Eva Wigström, *Sv. landsm.* VIII, 3 s. 168). Angående kyrkogrimen eller kyrkans skyddsande berättas från Skytts härad, att den har olika skepnad i olika kyrkor. Den uppstod på så sätt, att man vid påbörjandet av ett kyrkbygge tog den första varelse som kom och lade den levande under den första hörnstenen. Denna varelse blev kyrkogrim och höll nattlig vakt över kyrkan och kyrkogården. Den övervakade även andarna av de ogudaktiga, som begravits i kyrkogården. Om man vid ett kyrkobygge underlät att på detta sätt begrava den första varelse, som kom till platsen, så blev den första på kyrkogården jordade personen kyrkogrim och således kyrkans skyddsande (O. Christoffersson, *Skytts härad* s. 109). Från Tyskland erfara vi om motsvarande folkföreställningar. Det är i viss mening riskabelt redan att vid bygge taga marken i besittning. Fientliga makter, som intill dess ostört huserat på platsen, kunna betrakta detta som ett intrång i deras

rättigheter och hämnas. Fordom nedgrävdes eller inmurades människor, särskilt barn, för att antingen tjäna som försoningsoffer eller för att skaffa byggnaden en verksam skyddsande. Oftare användes (och detta har skett ända till nutiden) hundar och katter, tuppar och hönor för detta ändamål; åtminstone måste grundstenen bestänkas med deras blod. Även andra föremål insattes i grunden och i bjälklaget, växter, säd, ägg, vin och särskilt mynt. Dessa voro offergåvor, eller skulle de hålla olyckor och fattigdom fjärran samt tillförsäkra huset och dess inbyggare lycka och välstånd (Sartori, *Sitte und Brauch* II s. 3).

Det är naturligt, att offrandet av en levande varelse vid byggen, i de fall då ändamålet hos den offrande säges vara att erhålla ett skyddsväsen, skall åberopas till förmån för teorien att även tomten uppkommit ur någon dödsande. Härvid sker emellertid förväxling mellan tvenne olika föreställningssystem. Det ena rör uppkomsten av gårdstomten, vilken jag, i dess typiska gestaltning, måste anse vara ett i gården inflyttat naturväsen, om också i flere avseenden påverkat av tron på dödsandar. Det andra, därav oberoende föreställningssystemet gäller människo- och djuroffer vid anläggningen av byggnader. Edv. Westermarck, som ingående har undersökt hithörande plägseder bland olika folk, i samband med andra arter av människooffer, anser, att den bland vissa folk företrädade idén om den offrade varelsens förvandling till en skyddsdemon icke kan vara ursprunglig. Enligt outvecklad åskådning utgör en mördad persons ande ingalunda någon godartad varelse, och minst av allt är den välvilligt stämd mot sina mördare. Även i talrika andra fall ha senare generationer åt människooffer gett en tydning, som är främmande för det ursprungliga ändamålet. I människooffer vid byggnadsföretag ser Westermarck, liksom vid sådana offer i allmänhet, ett substituets- eller ställföreträdaroffer, ett slags »livförsäkring» för dem som komma att bo i huset. En nybyggnad erbjuder i flere avseenden risk för människornas liv, och denna risk söker man avvärja genom ett frivilligt ersättnings-

offer på förhand (*Origin and Development of the Moral Ideas* Is. 461). Sålunda åsyftar grundläggningsoffret i primär bemärkelse någonting annat än förvärvandet av en skyddsande, och även föreställningen om tomtens uppkomst ur sådana offer eller över huvud i motsvarande avseende ur någon dödsande beror på en senare tydning av ett h. o. h. olikartat åskådningssätt och bruk.

Rådets ingripande i byggnadsarbetet och inflyttning i huset.

Den lokalvarelse, som ursprungligen innehar boplatsen och av vilken man utverkat rätt att använda denna, intresserar sig självfallet i hög grad för människornas byggnadsförehavanden och ingriper i dessa. Vid bestämmandet av byggnadsplats är 'tontn' verksam, i synnerhet vid större byggnader, exempelvis kyrkor. Äro dessa förlagda på orätt plats, kan man vara säker på att 'tontn' vid byggandet kastar ned om natten vad som bygges om dagen. Då återstår ej annat än att på något sätt låta den själv bestämma, var huset skall stå (NA: 33). Dylika uppgifter angående tomten (liksom även om andra besläktade väsen) meddelas från talrika håll. Vanligen hänföra sig berättelserna till kyrkobyggen, men stundom även till någon herrgårdsbyggnad, vars uppförande omöjliggöres, emedan på platsen finnes »för starkt rådande» (Celander, *Sv. landsm.* under tryckn. s. 31; Christoffersson, *Skytts härad* s. 569; Västsv. folkm. fören:s arkiv, n:r422). Invid Svantåsen, »Svantåsågubbens» tillhåll, skulle en karl bygga en stuga, men han måste snart flytta därifrån, för det gick galet för honom på alla vis. Svantåsågubben tyckte ej om grannskapet (*Bohuslänska folkm.* s. 80). Den i sådana sägner vanliga företeelsen att det, som timras eller muras under dagen, nedrives under natten tillskrives av Feilberg vännen, som »mener sig fornærmad, der er ikke taget tilbørligt hensyn til hans rådighet over grunden. — Den underjordiske vætte vil høres, når en bygning opfores» (*Nissens historie* s. 12 f.).

Äro jordvättarna däremot förberedda (genom att man utverkat sig deras tillstånd till bygget), och vinner det nya företaget deras bifall, så förnimmes om nätterna, så länge byggnadsarbetet varar, ett ständigt byggande, bultande och slående, liksom folk där skulle vara stadda i fullt arbete. Detta hålles då för ett gott tecken och kommer av vättarna, som hjälpa till med arbetet, så att allt går väl och lyckosamt (Hyltén-Cavallius, I s. 269; talrika liknande uppgifter från olika håll).

Det är av allt att döma denna lokalvarelse, som sedan visar stor beredvillighet att flytta in i den nya byggnaden, vilket den gör, så snart arbetet i någon mån fortskridit. Det heter i en del fall, att tomtegubben kommer till en byggnad och stannar där, så snart grunden blivit lagd (ÖV: *Hembygden*, 1917), eller att den letar sig plats på byggstället, så snart hörnstenen är lagd (SB: 56). I andra fall uppgives, att tomten tar sig bostad i en byggnad, då det första stockvarvet timrats (PÖ: 65), eller att man får se tomten, om man när det första stockvarvet blivit lagt passar på en söndag, då kyrkklockorna ringa (RE: 215). Enligt andra meddelanden »kommer rådet i huset» eller »inflyttar tuntn» så snart byggnaden är tre stockvarv hög (ES, HE: 78; JO: 192; KB: Ranckens saml.). Enligt en uppgift från finnarna infinner sig gårdens rådande eller 'haltia' då vid bygget tre stockar »lagts i kors» (Krohn, *Suom. run. usk.* s. 87). Hos syrjänerna flyttar rådanden in i en ny byggnad först då ugnen är färdig (Holmberg, *Permal. usk.* s. 151). — Redan det blott påbörjade byggnadsarbetet hänsyftar på en bostad, och därav väckes föreställningen om en bebyggare eller just tomten. Denne befinner sig också i sin egenskap av ett naturväsen nära till hands och tar såsom ägare av platsen utan vidare bygget i besittning såsom sitt hemvist, uppenbarligen emedan för en sådan andevarelse, vilken saknar synlig bostad, blotta antydning om en byggnad är tillfylles för att den skall söka sig dit. Man finner enligt vissa uppgifter, att tomten anses ha sitt tillhåll »i eller invid människornas boningam, och om den slagit sig ned i själva

boningshuset, betraktas detta som något gott (KV: Ranckens saml.). De vättar, som stanna kvar på en gårdstomt, sedan den blivit bebyggd, kallas i Varend oftast rätt och slätt för vättar eller vätter, men omtalas ock någon gång under benämningen bolvättar. I en yngre och förändrad gestalt, men ännu fullt igenkännlig, uppträder bolvätten i Varend såsom tomte eller tomtagubbe (Hylten-Cavallius, s. 271).

Även skeppsråden, vilka äro nära besläktade med gårdstomtarna, flytta stundom in i sina fartyg redan vid kölsträckningen. Då en österbottnisk timmerman på 1860-talet byggde en brigg i Kyrkslätt och slog första dymlingen i kölen, sade han allvarsamt: »Nu for tomten i hon» (KY: 217). Genast då ett fartyg bygges, infinner sig rådet för att slå sig ned där och hjälper liksom tomten till vid arbetet (ÅL: *Sv. landsm.* VII, 9). Sista natten ett fartyg står på land strida »sjörådet» och »landsrådet» med varandra om vem som skall få herraväldet ombord och stanna där (GE, FI: 106; EC, HA: 90; NÄ: Ranckens saml.). Genom en motsvarande strid med likar kan även tomten stundom förvärva sig herraväldet i en gård. Enligt en dansk sägen ställde en gång byggmästaren vid ett bygge till att timmerkarlarna fingo se, huru 'fandotterne' (bärgfolk) kommo till platsen där timret låg. Där tycktes de samtala med varandra, men det hela övergick till gräl och slagsmål. En blev segrare och stannade kvar, men de andra gåvo sig av, och om den första trodde karlarna, att han ville ha bostad i huset, då det var färdigt (Kristensen, *Jyske Folkeminder* III s. 21).

Även i allmänhet förete tomtarna dragningskraft till människornas byggnader, där de söka sig bostad. I Ekenäs skärgård rodde en gång en gubbe hem till Hermansö från ett skär, där han torkat sina fiskbragder, och märkte då, att båten var fruktansvärt tung och att aktern låg ända till suden i vattnet. I detsamma varseblev han i akterstäv en tomte. När båten landade, försvann tomten i skogen, men den sökte sig sedan bostad i Hermansö gårds gamla ria och skötte väl om allt där (EN: *Arena* 1916). Det är naturligt, att byggnader (och även fartyg) med sina många och inbjudande skrymslen

skola verka tilldragande på tomtarna, liksom över huvud mörka och hemlighetsfulla vrår i ett hus i och för sig väcka tanken på någon mystisk bebyggare.

Även andra naturväsens anslutning till människorna och tendens att övergå till tomtar.

Över huvud är det rätt vanligt, att olika naturväsen under den ena eller andra omständigheten infinna sig hos människor på de ställen, där dessa rätt sig läger. Mycket ofta inställa sig olika varelser hos personer i älskogssyfte, men synbarligen även emedan människornas lägerställen erbjuda sådan trevnad, som lockar varelsena dit. Om man gör upp eld med flinta och stål vid vilda träsk i skogen kommer skogsjungfrun till elden för att värma sig (ES, HE: 78). Synnerligen ofta säges det just vara, då en person är lägrad vid en eld, som någon av naturens varelser infinner sig på platsen. Ett exempel på, huru väsen erfara lockelse till platser, som människor inrättat för sig, och sedan förbliva där, erbjuder en uppteckning från mellersta Österbotten, där det heter, att icke endast uthus och »skogs-bastur» ha sina skogsrän, utan t. o. m. platsen för noteldar, vid vilka eld åtminstone tvenne gånger varit uppgjord (*Morgonbl.* 1871, n:r 234). Jag finner det betecknande, att härvid icke nämnas tomtar utan skogsrän, men självfallet är även, att vilken rådgare som helst, som tar sitt hemvist hos människor, skall visa benägenhet att övergå till det vi förstå med tomte — just det sätt varpå enligt vårt förmenande den egentliga gårdstomten uppkommit. Även från finnarna meddelas, att en egen rådgare fanns i varje byggnad, där man bott och kokat, om också blott en enda gång (Krohn, *Suom. run. usk.* s. 87; *Skandin. mytol.* s. 39). En särskild rådgare infann sig även i ett skogspörte tre dygn efter dess uppförande, och detsamma var förhållandet med en skogskåta, där man bott tre nätter Det var t. o. m. tillräckligt att blott och bart ha uppgjort eld utan byggnad; på det ställe i skogen, där man kokat tre gånger befann sig redan en 'haltia' (Krohn, *Suom. run. usk.* s. 89).

Den nära förbindelsen mellan jordrådanden och gådsrådanden enligt finsk folktro åskådliggöres därav, att i runorna det ena av dessa väsen stundom användes som parallell till det andra (*ib.* s. 87). Mellan skogsrådanden och gådsrådanden företrädes en mellanform av skogspörtets rådande (*ib.* s. 89); även bland syrjänerna finnes en husrådande t. o. m. i skogstugor (Holmberg, *Permal. usk.* s. 51). Enligt isländsk folktro bo huldrefolk och alfer i jorden, särskilt under stora stenar och flyttblock, men ibland draga de in t. ex. i övergivna fårfallor, där de bl. a. fira julnatten med ett stort gille (Backman, *Ymer* 1911, s. 341).

Även i gårdarna uppenbara sig allehanda skogs-, sjö- och bärgsråd, som ofta visa sig rätt hemmastadda där (ex. i *Finlands sv. folkdiktn.* VII, 1). Kvinnliga varelser av hithörande slag komma till män i smedjor, fiskar- eller skogsbastur, kolarkojor eller lador. Näcken har stundom, liksom tomten, sitt uppehåll i gamla kvarnar. Ofta bevisa allehanda naturväsen människorna tjänster. Skogsvarelser bistå jägare och skogshuggare, varna personer för fara, vakta timmer för tjuvar, hålla vård om korna och sända dem hem (*ib.* ss. 639 ff.), bärgvarelser ge stundom pengar åt behövande och hjälpa dem på andra sätt (*ib.* ss. 653 f.), vattenvarelser inviga spelmän i deras konst, hjälpa sjöfarande i nöd, varna för storm, anvisa, huru man skall framkalla vind, hjälpa sälskyttar och fiskare o. dyl. (*ib.* ss. 689 ff., 695 ff.). En tiggargubbe tog en höst sin tillflykt till ett björnide, där han för hela vintern blev instängd av björnen, då denne kom och lade sig. Mannen led ingen nöd, ty skogsrået kom regelbundet i skepnad av en gammal gubbe och bar till honom smultron och söt mjölk (BO: 217). En vacker skogsjungfru gav en gång medicin åt en karl, som låg sjuk i skogen (ES: 217). Skogsfrun kommer stundom in i gårdar och kan då förväxlas med »gårdsgubbens fru»; en sådan varelse kom en gång och bad att få ge medicin åt ett barn som led av sjuka ögon (PU: 199). I Gästerby-Svarträsk gjorde träskkärningen mjölkflaskorna rena, om man på kvällen förde dem ned till träsket och lämnade dem där över natten (KI: 80).

Liknande notiser återgivas av Kristensen i ett 20-tal danska sägner om huru olika naturväsen, underjordiska, bärg- och skogsvarelser, dvärgar med flere bl. a. visa sig även i människoboningar. De väcka folket i en gård, där eld utbrutit (n:r 242), de giva pengar åt folket (n:r 243, 244), lämna råd och anvisningar åt människor i olika förehavanden (n:r 245--247), hjälpa till vid tröskningen (n:r 248), mala malt (n:r 249), biträda vid sådden (n:r 251) och vid skeppsbygge (n:r 253; *Danske Sagn* I ss. 111 ff.). Vi måste tänka oss sannolikheten av att olika slag av naturens väsen, då de besöka människobyggnader eller för en tid uppehålla sig där, kunna komma att permanent förknippas med de ställen, där de mer eller mindre ofta visat sig, och sålunda övergå till ett slags lokalväsen eller tomtar därstädes. Stöd för en sådan tydning av naturväsendenas och tomtens art ges av hithörande meddelanden om föreställningarna bland talrika folk. Mannhardt framhåller, hurusom bland svenskarna de kvinnliga skogsråna även infinna sig i kvarnar, fähus, brännerier o. s. v.; visar man ett sådant rå vänskap, så besvarar hon denna välvilja, bär fram budskap och bringar huset lycka: »Kurzum, auch die Skogsrå gehen in Hausgeister über» (*Wald- u. Feldkulte* II s. 137). Även Feilberg omtalar, hurusom naturväsen av olika slag enligt germansk folktro närma sig människorna för att på mångfaldigt sätt hjälpa dem i deras arbete och t. o. m. taga tjänst hos dem (*Nissens historie* ss. 6 ff.). I liknande avseende åskådliggör Golther hurusom »elbische Wesen» visa benägenhet att träda i förbindelse med människorna (*Handb. d. germ. Mythol.* s. 141). Enligt skottsk folktro bo skogsandarna i otillgängliga skogshålor, men de komma även gärna till människorna för att göra tjänst som husväsen (Mannhardt, *Wald- u. Feldkulte* II s. 153). Wuttke påvisar, hurusom skogsandarna i sin godmodighet mot människorna be dessa om hjälp och själva visa sig tjänstaktiga i gengäld. Detta sker i skogen, men även vid de husliga arbetena; de bringa människorna t. o. m. pengar (*Volksaberglaube* s. 47). Den germanska folktron rörande 'hauselfen' ('kobold', 'heinzeln')

i och 'wichtelmännchem 'brownie', 'tomte', m. fl.) tydes av E. H. Meyer sålunda, att dessa varelser funnos till redan före människorna och människornas boningar i form av bärg-, skogs- och fältvättar; de innästla sig sedan i byggnaderna och medföra lycka (*Mythol. d. Germanen* ss. 213 f.).

Den inflyttade tomten anpassar sig efter människorna.

I och med att de naturväsen vi anse tomtarna ursprungligen ha utgjort blivit bofasta i gårdarna, ha de rönt inverkan av samlevnaden med människorna. De ha blivit mer lika människorna, deras seder och vanor ha anpassat sig efter husets ordning, och de ha antagit husbondfolkets klädedräkt. Det är allmogens dräkt i forna tider som hustomten uppträder i. Härom giva talrika uppgifter om tomtens yttre person besked, och liksom bondens dräkt varierar i olika trakter, är detta även fallet med tomtens. I Grabbskog i Tenala såg man ofta tomten hos sågaren, och han var klädd i grå, stickad ullmössa och korta knäbyxor med knapprader på sidorna samt lösa strumpskäft och skor, »alldeles lika som husbonden brukade vara klädd» (TE: 202). Tomtens dräkt liknar nästan fullständigt den gamla åländska nationalkostymen: lång, grå vadmalsrock, knäbyxor med silverspännen, långa strumpor och skor ävenledes med silverspännen (KU: *Sv. landsm.* VII, 9). »Gårdskäringem har en »lislin» (liten) mössa på huvudet och är annars klädd som en bättre bondvärdinna (PE, PU: *Finska vetensk. soc:s Bidrag*, h. 52). Enligt flere uppteckningar gå folkdräkternas granna färger igen i tomtarnas kostymering. Ritomten visar sig som en skägglös, barnslig gubbe iklädd knäbyxor, röd jacka och röd mössa (KV: Ranckens saml.). Tomtgumman på Kveilot i Iniö hade röd kjol och gul tröja (IÖ: 260). Det heter också, att varje gårdsrå har sin särskilda dräkt, som vanligen är svart eller vit. Ofta har han på huvudet en röd nattmössa med tofs och stundom en mössa av skinn (M. ÖB: *Morgonbl.* 1872 n:r 234). Tomtarna äro

små gubbar med ljusa kläder och långa, röda tofsar i nattmössor (KB: Ranckens saml.). Tomten har grå kläder och en eldröd toppmössa; hans byxor gå blott till knäna, där de sammanhållas med spännen, och på fötterna har han skor (PA: 20). Tomtarna äro klädda i kalvskinnspäls och ha en stickad toppmössa på huvudet (MA: *Förhandl. o. uppsatser* 5). De bära en brun skintröja och stickad mössa (KÖ: 69). Tomtarna ha svarta vadmalskläder och på huvudet en skärm-mössa (RE: 215). Tomtens spetsiga, stickade mössa överensstämmer med den, vari ännu den tyska »Michel» eller bonden plägar avbildas.

Tomtarna på vissa orter uppträda emellertid även med annan huvudbonad än den vanliga röda eller vita »nattmössan». I Sideby bär tomten en mycket spetsig och hög hatt med smala brätten (SB: 56). Från vissa trakter i Österbotten omtalas, att han har en stor, bredskyggig s. k. 'snåldhatt' (*Västra Finl.* 25 nov. 1915). I en del fall säges tomten vara utrustad med »svart silkeshatt» (NÄ: *Bygdeminnen* I) eller »en mycket stor, hög hatt» (RE: 215), och då är det bondens högtids- eller kyrkhatt, som han anlagt. Tomten har även tagit efter sin husbonde, då han, såsom ofta är fallet, visar sig med pipa i munnen, vare sig en kort snugga (PA: 255), »långpipa» (KU: 69), sjöskumpipa (PÖ: 65) eller i vissa skärgårds-trakter kritpipa (KI: 226).

Det är efterliknandet av husbondfolket, som fullbordar tomtens utveckling från det naturväsen den ursprungligen varit, och härtill kommer dess uppgående i gårdens och folkets intresse. Den blir hemmets och ställets skyddsande, betraktas nära nog som en av de egna och mottar för sin tjänstaktighet gärder i form av mat, dryck, tobak, kläder, bad, m. m., särskilt vid årshögtider och vid skördetid samt vid vissa arbeten och tilldragelser i gården. Tomtens nära anslutning till människorna tar sig uttryck i offer vid bemärkelsedagar i familjen, såsom vid ett barns födelse, då han på någon bestämd plats erhåller brännvin och mat. Dr F. Burjam antar, att sistnämnda bruk är begränsat till svenskarna i

Finland emedan han ej lyckats finna uppgifter härom bland övriga skandinaver (Den skandinaviska folktron om barnet s. 67).

Tomten som 'gårdens grundläggare', 'den första som uppgjort eld i en gård' eller 'älsta husbond'.

Emellertid föreligger skenbart ett starkt argument till förmån för teorien att tomten ursprungligen utgjort anden av en hädangångeneperson, och det lämnas av vissa meddelanden, i vilka det direkt utsäges, att den husbonde, som är den första i en gård, blir dess tomte. Har han varit god, blir tomten god; i motsatt fall blir tomten elak (KB: Ranckens saml.). Även den versionen förekommer, att den första människa, som gör upp eld i en nybyggd stuga, blir tomte därstädes (PA: 217; VÖ: Ranckens saml.). Bland finnarna anges, att den första som dog i en gård eller därstädes först upptänt eld, blev gårdsrådande (Krohn, *Suom. run. usk.* s. 86). Även det förhållande, att i en del trakter i Svenskfinland tomten går under namn av 'älsta husbond', har ansetts innefatta ett bevis för att tomten ursprungligen utgör en dödsande, närmare bestämt anden av släktens avdöda stamfar eller gårdens grundläggare. Till dessa sinsemellan besläktade uppgifter rörande tomtens uppkomst kan fogas en liknande om kyrkrådets. Enligt en uppteckning från mellersta Nyland finnes det kyrkråd i varje kyrka, och den person som först begravs en ny kyrka blir kyrkråd (ES, HE: 78).

De ovan anförda enstaka uppgifterna rörande gårds- och kyrktomtarna kunna emellertid i och för sig icke vara avgörande argument för teorien om att hela den stora grupp av varelser vi nämna tomtar ursprungligen skulle ha utgått ur tron på de avlidnas andar. Däremot finna vi det förklarligt, att (såsom redan tidigare framhållits), med den stora variation, som kännetecknar folktron om den övernaturliga världen i allmänhet, och med den nära anslutning som råder mellan olika andevarelser, en direkt sammanblandning i en del fall har gjort sig gällande mellan tomtarna och de avlidna.

Särskilt de tomtar, som våldsamt husera t. ex. i en del rior och även i manbyggnader, förete alldeles liknande drag som vissa bullersamma och oregerliga dödsandar, synnerligast andarna av elaka personer o. dyl., vilka gå »uppdaga» bl. a. i sådana uthus eller andra byggnader, där de legat lik. Men även i andra fall sammanblandas tomten och de avlidna, såsom då det än säges vara för det förra slaget av varelser än för det senare, som jul- eller nyårsmaten lämnas kvar på bordet eller som den uppvärmda badstugan upplåtes vid jul, efter det människorna själva badat. Erinran om tomten väckes även av sådana avlidna, som fortfarande äro upptagna av sina jordiska angelägenheter och hysa omsorg om sina gårdar eller arbeten. På ett ställe i Pärnå förekom en sådan ande, en gårdsfru, som hastigt avlidit. Hon visade sig om morgnarna i ladugården, och då folk kom tillstädes, försvann hon snabbt upp på vinden genom luckan (PÄ: 217). På ett skeppsvarv spökade en person, som slängde i dörrarna till arbetarnas bostad och förde fasligt oljud. Ibland syntes han undersöka och räkna virket i plankstaplarna. Gengångaren var en uppsyningsman, som blivit mördad, men fortfarande höll uppsikt över arbetet på stället (PE: 199). Folktron i vissa delar av Tyskland uppvisar likaså beröring mellan tomtarna och avlidna personers själar. I Hessen förbli stundom de hädangångnas själar boende i huset som godmodiga, hjälpande andar. I Vogtland tänktes tomten som anden av ett odöpt barn. Enligt folktron på Rügen sägas fartygsanden eller 'klabautermann' uppstå ur en själ, som vistats i ett för fartygsbygge använt träd (Meyer, *Mythol. d. Germanen* s. 214). Det förekommer stundom, ehuru tämligen sällan, att själarna kvarbo i gården som godmodiga hjälpandar, tomtar (Wuttke, *Volksaberglaube* s. 474).

En rätt vanlig företeelse är att döda gå igen i de gårdar, som de ägt och där de bott, men dylika spöken äro till sitt väsen åtskilda från tomtarna. Gengångare bibehålla visserligen bestämda drag av sin mänskliga natur (liksom även tomtarna erinra om människor), men därjämte bevara de

prägeln av dödens hemskhet, medan förnimmelsen av tomten är helt olika. Under vilka omständigheter en gengångare än uppträder, gå människornas bemödanden ut på att återgiva densamma ro eller på annat sätt befria sig från densamma, och över huvud är hela arten av tron på de döda så olika den på tomtarna, att man icke heller kan betrakta de senare som en utvecklingsform av dödsandarna. Detta åskådliggöres i sådana fall, då i en och samma gård uppträder såväl en tomte som en avliden persons ande. Huru föga dessa äro förenliga med varandra, illustreras av en dansk sågen om huru i en gård nissen och en gengångare kommo i den vildaste strid med varandra (Kristensen, *Jyske Folkeminder* III s. 75). Men även i sådana fall då, såsom bland vitryssarna, en kvarboende dödsande antager prägeln av ett slags hemmets skyddsväsen, upprätthålles skillnad mellan detta väsen och tomten. I den vitryska folktron uppträder en familjegudomlighet, *tjurr* (чуръ), som antages vara en av förfäderna, närmast stamfadern, vilken även efter döden tar vård om sin släkt och skyddar dess medlemmar mot illasinnade andar av fientliga släkter och över huvud mot alla »orena makten». Denna *tjurr* är emellertid icke identisk med den även förekommande domovoj eller tomten, om också den sistnämnda tillägnat sig vissa drag av densamma. [Богдановичъ, *a. a.* ss. 64, 67 f.].

Att den stundom förekommande benämningen på tomten 'älsta husbond' utgör en hänsyftning på släktens stamfar eller på gårdens grundläggare är obevisat och förefaller ej sannolikt. Däremot synes den mig h. o. h. överensstämma med det omskrivande beteckningssätt, som är vanligt inom folkspråket, att med 'älsta husbond' åsyftas den mystiska besittaren av den grund, där gården är uppförd, en varelse som efter det den tagit sig bostad i huset personifierats i tomtens gestalt. 'Älsta husbond', det är den, som var husbonde, innan människorna kommo, och vilken ännu som en mytisk varelse utövar en husbondes omsorg under sitt »tomtande» på stället. Att tomten ännu anses innehava en viss rätt till det ställe, där gården befinner sig, synes åskådliggöras även därav, att man kan

göra sig kvitt en besvärlig tomte genom att »lösa ut» denne. För sådant ändamål bör man, enligt en från Kronoby meddelad uppgift, taga tre helst gamla mynt av olika slag, präglade under olika regenter, samt gå in i det hus, där tomten finnes, och kasta mynten i en vrå sägande: »Tär har du utlösningen din.» Då måste tomten flytta, och man kunde få se, huru den »luntade» av (KB: Ranckens saml.). Även i vissa trakter av Ryssland benämnes tomten 'husbonde, *хозяинъ* (Ушаковъ, *Материалы по Народнымъ Вѣрованіямъ Великоруссовъ; Этнографическое Обзоріе*, 1890, n:o 2—3), varmed man synbarligen icke tänker sig identifiering med någon förutvarande mänsklig husbonde, utan en husbonde på ett annat plan än människorna, en mytisk varelse som vinnlägger sig om gårdens välfärd och hushållning. I finska runor åter användes både om gårdens och markens rådande benämningen 'äldste' (*vanhin*), och detsamma är förhållandet med skogens och vattnets andar, vilka benämnas 'skogens' eller 'holmens äldste', 'vattnets äldste' (Krohn, *Suom. run. usk.* s. 78). I dessa sistnämnda fall är det tydligt, att benämningen 'äldste' icke kan syfta på någon hädangången person, utan just på någon mytisk företrädare, en 'husbonde' av ålder.

Uppgiften att den första husbonden eller den, som först uppgjort eld i ett hus, blir tomte därstädes är även oförenlig med den allmänna och typiska föreställningen om tomtens inflyttning vid timrandet av det första stockvarvet etc., eller vid inslåendet av den första pluggen i ett fartyg. Större överensstämmelse med tomtens utvecklingsart erbjudes av den även förekommande versionen att så d a n d e n p e r s o n ä r, vilken första gången eldar i en stuga, sådan tomte blir det i huset (MS: 220). Härmed kan sammanställas uppgiften, att gårdsrådet infinner sig, då eld första gången uppgöres i en byggnad, och verkställes detta av en kvinna, blir rådet av kvinnligt kön, men av en man, så blir det av manligt kön (MU: Rancken, *Åkerbruksplägseder*, likn. uppgifter på andra håll). Det synes som om den ursprungliga åskådningen i hithörande fall skulle innebära, att tomtens beskaffenhet

bestämmas av den beskaffenhet som kännetecknar den första människan i gården, den som t. ex. första gången använder den helgade och med tomten så nära förknippade husliga härden. Härvid kan man hänvisa till den nära överensstämmelse, som även i allmänhet råder mellan tomtens och gårdsfolkets godhet eller sinnelag över huvud. Om detta är primäruppfattningen, kan man som en variant därav betrakta föreställningen att den första personen, som uppgör eld, icke endast bestämmer tomtens art, utan rent av identifieras med denna. Den omständigheten att tomten, som har omsorg om en gård, med tiden av människorna allt mer begynner räknas till släkten, innefattar å andra sidan förklaringen till att denna varelse från den grå forntiden i en del fall blir sammanställd med den första husbonden eller med husets uppförare. Att härvid emellertid ingen allmännare regel gör sig gällande framgår därav, att den som bygger ett hus även kan fortleva däri som en vanlig gengångare. På Grytskär i Närpes, t. ex., har en man blivit sedd flere gånger efter sin död i en sjöbod, som han själv har byggt (NÄ: *Förhandl. o. uppsatser*, 26). Ett sådan spöke förblir olika en tomte. Att icke heller fartygstomtar förknippas med fartygets upphovsman illustreras därav, att skutor ofta ha »käringtontar», ehuru kvinnor över huvud ingen del ha i tillkomsten av fartyg (jfr ÅL: *Sv. landsm.* VII, 9).

Beträffande uppgiften att kyrkrådet utgöres av den första person, som begravits i en ny kyrka, ha vi att fästa oss vid att gravplatserna över huvud betraktas som uppehållsställen för de döda. Kyrkogårdarna äro de avlidnas hem, och där föra de ett stilla och enformigt liv, någon gång avbrutet av en nattlig promenad eller kyrkogång (M. ÖB: *Morgonbl.* 1772 n:r 235; även andra liknande notiser). Särskilt kan i detta sammanhang uppmärksammas meddelandet att den första, som begraves på en kyrkogård, blir präst eller prästinna för de dödas församling, och denna präst eller prästinna måste även ge svar åt dem, som genom hemliga konster förskaffa sig makt över de döda för att bota sjukdomar eller återskaffa

stulna saker (NÄ: *Hembygden* 1914). Det heter även, att den första, som jordas på en begravningsplats, bör vara ett litet barn, som ännu ej kan tala, ty den först gravlagda blir de dödas anförare, och denna kan i detta fall ej meddela trollkarlarna någonting, då de komma för att få del av de dödas hemliga visdom (NÄ: 215). Med avseende på »kyrkrådets» tillkomst synes mig en nära till hands liggande förknippning med »de dödas anförare» göra sig gällande. I egenskap av tomte i egentlig bemärkelse är kyrkrådet dock ett annat väsen. I sin första upprinnelse ger sig detta väsen bl. a. tillkänna vid valet av plats för kyrkan och genom att hjälpa till vid bygget, redan innan någon begravits i eller invid kyrkan.

Tomtliknande varelser hos ett naturfolk.

Det torde få anses betecknande, att bland naturfolken, särskilt i tropiska trakter, övernaturliga väsen över huvud icke i framträdande grad synas vara förknippade med bostäderna, synbarligen beroende på byggnadernas föga varaktiga beskaffenhet. Däremot äro marken och odlingarna i en del fall boplatsen för skyddsvarelser, och en grupp sådana skall jag här i korthet omtala på grund av den erinran de väcka om tomten och emedan jag personligen tagit del av infödingarnas föreställningar rörande dem.

Bland de utomordentligt talrika övernaturliga väsen, som ingå i Kiwai-papuanernas föreställningskrets, finnas de s. k. *etengena*, vilken benämning stundom även användes för att kollektivt beteckna sinsemellan något olika slag av varelser. Etengena bebo stora träd i närheten av planteringarna, om vilka sistnämnda de i sin mån taga vård, men de uppehålla sig även i källor och kärr eller under marken. Om dagen uppträda de i djurgestalt, medan de nattetid visa sig som människor. Det finnes även en liknande grupp av varelser, de s. k. *same*, vilka i sin mänskliga skepnad äro helt små, med korta ben och grått hår. Infödingarna vilja ej fälla ett större träd utan att först be den etengena, som möjligen bor där,

att flytta till någon annan, angiven plats. Om en etengena störes, lägger den i dagen sin ovilja och kan vålla, att en person blir biten av en orm eller träffas av någon annan olycka. Särskilt äro de illvilligt stämnda mot främlingar, och detta är en anledning till att infödingarna ej gärna gå ensamma in i en annan persons odlingar. En fader brukar ofta taga sin växande son med sig till planteringarna och föra honom till det träd där etengena bor, så att denne må lära känna gossen och fatta välvilja för honom. Då man hänvänder sig till en etengena (liksom till övernaturliga varelser i allmänhet) är det vanligt, att man stänker ut en viss narkotisk dryck (*gamoda*, polynesernas *kava*) i den riktning, där varelsen förmodas uppe» hålla sig, och därvid ber man densamma om hjälp i odlingsarbetet och lämnar för den någon gåva bestående av föda. stundom blir en etengena verkligt fäst vid jordens ägare, och då denne dör, kan folket höra, huru varelsen under natten gråter invid odlingen där den uppehåller sig. Mycket ofta infinna sig olika etengena hos personer i drömmar för att meddela dem goda råd i trädgårdsarbetet och andra förehavanden (jfr Landtman, De faktiska formerna för religionens uppkomst hos ett naturfolk, i *Festskrift för Th. Rein* ss. 157 f.).

Åtskilliga drag hos de papuanska etengena påminna om våra tomtar och underbyggare, bl. a. deras boplats icke endast i stora träd invid odlingarna (i anslutning till tomtens förknippande med vårdträdet samt risken att fälla träd) utan även i källor och under marken, deras intresse för äringen, deras missnöje vid störingar, deras motvilja mot främlingar och tillgivenhet för husbonden. Även vår hustomte gråter, då olyckor drabba familjen (ÖB: *Västra Finl.* 25 nov. 1915; IÖ: 260; KU: *Sv. landsm.* VII, 9), och detsamma är fallet med skeppstomten, då fördärv förestår fartyget (ÅL: *Sv. landsm.* VII, 9).

Sammanfattning.

Det är särskilt bland en del finska folklorister, som man fortfarande försöker upprätthålla teorien om de avlidnas

andar som den gemensamma urtypen för alla övernaturliga väsen inom folkreligionerna. Denna teori, vars mest framträdande representant i gångna tider var Herbert Spencer, bär prägeln av den art, som kännetecknade sociologien och religionsvetenskapen på Spencers, den store banbrytarens, tid. Då betraktade man ännu problemen alltigenom i förenklad gestaltning, och företeelserna återfördes gärna till enhetliga, schematiska förklaringsgrunder. Teorien om dödsstron som begynnelseformen för alla mytiska existenser är till sin beskaffenhet dogmatisk, ty för ådagaläggandet av dess giltighet borde man kunna påvisa, att allestädes på jorden, där en åtminstone i viss grad egenartad tro på övernaturliga väsen förefinnes, dessa väsen ursprungligen utvecklats sig ur dödsandar. En sådan bevisning överskrider emellertid vad den nutida forskningen förmår, redan därför att av det ofantliga antalet övernaturliga varelser, som ingå i åskådningen hos olika folk på jorden, det är uppenbarligen endast ett mycket begränsat antal, om vilka någon närmare kännedom förefinnes. Även om samtliga hittills kända slag av övernaturliga väsen i världsmytologien skulle kunna bevisas vara dödsandar, så skulle, i betraktande av vår bristande kunskap rörande övriga mytiska varelser, teorien om ankulten som den *enda* källan till religion likväl innefatta en vansklig, förtidig och betydelselös generalisation. Men nu råder intet tvivel om att särskilt bland lågt stående naturfolk övernaturliga väsen *av vissa slag* äro att tillskriva en animistisk uppfattning av olika företeelser inom naturen själv, oberoende av tron på livet efter detta, och härmed är förenämnda teori om döds-kulten ohållbar. Argument kunna emellertid även erhållas på närmare håll. Rörande skandinavisk folkmytologi utvecklades på ett övertygande sätt av docenten C. W. von Sydow vid andra nordiska mötet för folklivsforskning i Helsingfors senaste sommar, hurusom uppkomsten av väsen i naturen måste i talrika fall ha skett självständigt, utan härledning ur några dödsandar. Docenten U. Holmberg, den förnämsta kännaren av religionen bland de finsk-ugriska stammarna, framför med

hänsyftning just på dessa stammar en räcka vägande argument mot antagandet att väsendena i naturen utgöra därstädes lokaliserade dödsandar; uppkomsten av hithörande väsen måste enligt honom i framträdande grad tillskrivas människors benägenhet att se liv iden henne omgivande naturen (*Kalev. seuran vuosikirja* I, 1921, s. 85 ff.).

Det erkännes emellertid av alla beredvilligt, att förfädra- och själadyrkan utgör en utomordentligt allmän religionsform, som förekommer bland alla kända folk. Så mycket naturligare är, att sammanblandning av föreställningen om själar skett med den om naturväsen. Att tomten rönt stark inverkan av tron på människans fortlevande ande är uppenbart, liksom den även upptagit element av föreställningen rörande eldväsen samt fruktbarhets- och väderleksandar. Hans karaktär av naturväsen är emellertid, enligt mitt förmenande, omisskännlig. Han tillhör en annan, art än människorna och deras själar, huru mycket han än närmat sig dessa. Ett försök att på de gängse och dominerande föreställningarna om tomten anpassa teorien om dess ursprung ur »den första person som dog i en gård» eller »den första som där gjort upp eld» eller ur någon liknande mänsklig ande, stöter på olösliga motsatser. Varifrån härrör t. ex. den tomte som, enligt allmän åskådning, flyttar in i en gård redan vid byggnadsarbetets begynnelse? Och huru finnas tomtar i allehanda skogs- och fiskehyddor, där över huvud ingen dött, eller rentav på tillfälliga lägerställen? Huru skall man förklara, att tomten förekommer ursprunglig i naturen även oberoende av några som helst sådana platser, där människor över huvud uppehållit sig?

Övergången från typiska väsen i skog och mark till hus-tomten är omärklig, och naturväsendenas ursprungliga prägel är oförtydbar hos densamma, även efter att den övergått i människans tjänst och upptagit drag av andra varelser.

Tillägg.

Följande sedan tryckningen till förf:s kännedom komma notiser äro ägnade att ytterligare belysa en del omständigheter i det föregående.

Tomtens sammanblandning med andra varelser. Om gårds- eller husandarnas grupp av »elbische Wesen» framhåller även Ulrich Jahn, hurusom densamma ofta övergår i jord- och vegetationsandarnas grupp, ja helt och hållet sammansmälter med denna (Die deutschen Opfergebräuche bei Ackerbau und Viehzucht; i *Germanistische Abhandlungen herausg. v. K. Weinhold* III s. 290).

Boträd. Särskilt torsdagskvällar hållas så heliga, att människorna »hwarken töra hugga eller spinna etc. at icke Tomte-Gubbarne, som bo i sådane Boträ ock när vid gården må förtörnas ock vika bort med all wälsignelse» (J. Oedman, *Chorographia Bahusiensis* s. 75).

Fruktan för varelser eller makter på en ny byggnadsplats. Skyddsåtgärder. Vid bestämmande av gårdstomt fästes stort avseende vid att man ej byggde på sådant land, som var rönt, d. v. s. känt för att äga starkt rå. Många trakter finnas, vilka äro av gammalt kända såsom förbehållna rået (*Samf. f. Nord. Mus. medd.* 1889 4 s. 36, Västerbotten). När en ny tomt skall bebyggas, korsplöjer man samt kastar där korsvis kyrkmull tagen av en trollkäring midsommarnatten från en kyrkogård. På ett dylikt ställe kan boskapen ej förgöras, ty där är det väl »nederlagt» (P. A. Säves handskr. i Uppsala univ. bibl. III s. 147, Gottland). Tomten bör först överallt brännas, sedan strös där ett kvarter djup torr sand. Häri- genom förvaras densamma och hindras allehanda ont. »Stenfoten bör vara 1 ½ à 2 aln hög från jorden såsom mera sunt» (J. A. Nensens handskr. i Uppsala univ. bibl., Västerbotten, Vilhelmina s.).

Förvärv av byggnadsplats från jordvarelser. Vid uppförande av hus i Borgsjö socken har det varit brukligt att lägga en silverslant under varje hörnsten; därigenom skulle man få ha

det i fred för jordbyggare. Detta kallas att lösa tomt (Nord. Mus. arkiv, uppteckning av Levi Johansson, Medelpad)

Byggnadsoffer. Å ny tomt nedlades ett silvermynt eller en kopparpennning under var hörnsten för tomtebölycka (P. A. Säves handskr. III s. 147, Gottland). Vid husbygge bör man nedlägga en slant under någon av knutstenarna och helst en sådan, som det finnes dalvapnet på (Landsmf:nas arkiv i Uppsala, Västmanland-Dal, 1876, VII 5).

»Kyrkogrim». »Kvickt» (någonting levande) nedgrävdes vid kyrkbygge på den plats, där predikstolen eller altaret skulle ha sin plats; detta djur blev sedan »kyrkogrimen» (H. Hofberg, *Några drag ur det forna skogsbyggarlifvet i Halland* s. 32).

För dessa meddelanden liksom för flere i den föregående texten använda uppgifter är förf. tack skyldig fil. mag. K. Rob. V. Wikman.
